

Одеський національний університет
Universitas nationalis Odessae

Записки
з загальної лінгвістики

Випуск 2

Збірник наукових праць

Opera annua
in linguistica generalis

Fascicillum 2

Одеса
«Астропринт»
2001

Наукова бібліотека ОНУ імені І.І.Мечникова

ББК 81.0я43
3-324
УДК 800(082)

Редакційна колегія

д-р філол. наук **Ю. О. Карпенко** (відп. редактор)
канд. філол. наук **М. І. Зубов** (заст. редактора)
викл. **С. М. Єрмошкін** (відп. секретар)
д-р філол. наук **Н. В. Бардіна**
д-р філол. наук **О. І. Бондар**
д-р філол. наук **Т. О. Бровченко**
канд. філол. наук **Д. С. Іщенко**
канд. філол. наук **Т. Ю. Ковалевська**
д-р філол. наук **І. М. Колегасєва**
канд. філол. наук **В. О. Колесник**
д-р філол. наук **А. К. Корсаков**
д-р філол. наук **А. К. Смольська**
д-р філол. наук **Н. М. Шляхова**

Рекомендовано до друку Вченою радою ОДУ.
Протокол № 8 від 27 квітня 1999 р.

«Записки з загальної лінгвістики» внесені до переліку № 4 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата філологічних наук: Рішення Президії ВАК України № 2-02/2 від 9.02.2000 // Бюлетень ВАК України.-2000.-№ 2.-С.74.

Видання здійснене за фінансової допомоги Міжнародного фонду «Відродження» у межах проекту 6205 «Українське мовознавство»

3 4602000000-035
549-2001 Без оголош.

ISBN 966-549-533-X

© Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова, 2001

Т. Ю. Ковалевська

ПОНЯТТЯ ЛІНГВОМЕНТАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІСТИЦІ: ВИТОКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Питання етнічної ментальності і архетипності, які є найсуттєвішими в історико-філософському осмисленні етногенезу, для лінгвіста інтеріоризуються у феномені лінгвоментальності, теоретична розробка якої в українському мовознавстві пов'язується перш за все із славетним іменем О. О. Потебні. Наукову спадщину великого ученого можна кваліфікувати як підґрунтя антропоцентристських тенденцій у сучасних лінгвістичних дослідженнях, що стосуються аналізу мовної картини світу як ментально-вербальної об'єктивації універсуму в індивідуально-психічних, національно-специфічних та універсально-логічних мисленневих процесах. Дослідження, що стосуються цієї проблематики, зосереджувались здебільшого на мовно-психологічній поведінці окремої особистості та психолінгвістичній специфіці дитячого мовлення, і тільки в останні роки питання національної ментальності та її вербальної конденсації, порушені великим ученим, дістали наукового розголосу (Г. О. Ващенко, Ю. О. Карпенко, В. М. Русанівський, Г. Г. Поченцов). Зазначимо, що в роботах О. О. Потебні закінченої концепції національної ментальності та лінгвоментальності немає, але глибокі філософські розміркування у ряді праць та деякі його висловлювання заклали підґрунтя і висвітлили перспективи для подальшої розробки цих питань.

Ідеї народної ментальності (та й основи лінгвоментальності) були виведені О. О. Потебнею з аналізу особистісних трансформацій світосприйняття. Так, учений, визначаючи у цьому плані існування різниці між фізичним і мисленневим світосприйняттям кожної окремої людини, пише: «Яким чином під словом “свічка” я можу розуміти те ж саме, що і мій співрозмовник, коли органи сприйняття у нас різні, а накопичення спогадів (про це) різняться набагато більше за те?» [11:109]. А отже, зазначає вчений, «будь-яке... розуміння є водночас нерозуміння» [11:110], оскільки кожна людина відрізняється не тільки генетичним кодом (генною пам'яттю), а й — що головне — глибоко індивідуальним «накопиченням спогадів» про світ, що є результатом особистісних процесів розчленування, діакритизації світу, вилучення і збереження тих релевантних ознак оточуючих речей, їх якостей і відношень між ними, які і формують власне індивідуальне «Я-сприй-

няття”, “Я-бачення”. Розміркування вченого, таким чином, зосереджуються на особливостях специфічних “модусів мислення”, які і являють собою “фактично розгорнутий і адекватний опис того, що тепер прийнято позначати терміном ментальність” [6:32], а оскільки йдеться саме про вербальну кодифікацію картини світу, то до цих ідей О. О. Потебні доцільно застосувати й сучасне поняття лінгвоментальності, яке, без термінологічного позначення, великий учений виокремлює і деталізує у своїх дослідженнях. Отже, вияв національної ментальності залежить від мовленнєвої актуалізації етнопсихолінгвістичного типу мовця, що розуміється як “інтелектуально-емоційний тип особистості зі специфічною структурою мовленнєвої (і немовленнєвої) комунікативної поведінки, яка визначається культурними особливостями тієї спільноти, до якої ця особистість належить” [17:166].

Таким чином, мовна і мисленнєва адекватність мовця являє собою не спрощену фіксацію будь-яких сегментів дійсності, а глибинний процес вибору характерологічних рис її, які відбивають психічну сутність мовця і водночас зумовлені нею. Інакше кажучи, власне ментальні процеси суть феномен узагальненого психолого-соціального плану, який і зумовлює саме таку актуальність розчленованого та подалі синтезованого в мисленні універсуму, феномен, який у вченні О. О. Потебні кваліфікується як дух народу. Розуміння цього ґрунтовного явища призвело вченого вслід за В. Гумбольдтом, Г. Штейнталем, П. Лацарусом до необхідності глибинного аналізу етнопсихологічних процесів та їх вербалізованих об’єктивацій для пояснення індивідуальних та національних особливостей світобачення.

У цьому ж аспекті учений наголошує на необхідності діяльнісного підходу до вивчення мовних явищ та урахуванні всього комплексу факторів, що зумовлюють процеси розуміння (проблема комунікативного дисонансу, порушена ученим, залишається актуальною і для досліджень у галузі теорії комунікації, де аналізуються різноманітні мовленнєві технології [див. 15], та когнітивної лінгвістики, “яка орієнтована на проблему комунікації і розуміння” [20:98], так, критикуючи теорію духовних здібностей людини, учений зазначав, що “вона нелогічно приймає те, що в нас відбувається, за реальні початки самих явищ” [13:56], і ця відсутність каузативу між психічними явищами пов’язана “з іншим важливим недоліком... з тим, що явища постають в ній одночасними і нерухомими членами системи” [13:57]. Оскільки ж в реальному житті “постійні хвилювання не можуть бути досягнуті нерухомими схемами” [там само], то і предметом цієї науки “є не

дійсна, а якась мислима, неможлива людина” [там само]. Субстратом же душевного життя О. О. Потебня визнає почуттєві сприйняття, а подальші внутрішні властивості, що належать до царини психічної природи особистості, є “тільки видозміни матеріалу, даного почуттям” [13:58]. Таким чином, наголошується на каузальній природі психічної організації, динамічному характері психологічних процесів та необхідності їх урахування у відповідних дослідженнях. Крім того, пояснюючи причини трансформацій почуттєвих сприймань, учений відзначає залежність цих процесів від ступеня їхньої внутрішньої актуальності, зумовленої аксіологічною реструктурацією особистісної психіки у контексті ситуативного взаємовпливу, але ж загальний феномен мисленнєвої діяльності, перетворення уявлень в поняття як “виключно людську форму думки... може здійснитися тільки через посередництво слова” [13:67]. Глибоке розуміння взаємозумовленості між особистісною психологією, суб’єктивною природою процесів вербальної об’єктивації і діяльнісним характером мови призвело вченого до критики іманентних шляхів її дослідження: “Звичайно ми розглядаємо слово в тому вигляді, як воно подається у словниках. Це все одно, що розглядати рослину, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона справді живе, а як штучно підготоване для цілей пізнання” [14:84]. Соціальна ж природа мови детермінує необхідність її аналізу в полікомунікативних моделях, оскільки “слово тільки в устах іншого може стати зрозумілим для мовця, ...мова твориться тільки сукупними зусиллями багатьох, ...суспільство передає початку мови” [13:95]. Але сам процес розуміння ускладнюється багатьма факторами, зумовленими психофізіологічною специфікою особистісного декодування та і власне феноменом перетворення сприйнятої дискретної інформації в абстраговані сенсові категорії. Взагалі ж процеси адекватного розуміння “можливі лише завдяки здібності абстрагування, тобто зведення дійсної відмінності думок різних суб’єктів до певного мінімуму відмінностей, завдяки фікції, яка виявляється у прийнятті цього мінімуму за еквівалент повноцінних думок” [13:161].

Визначена О. О. Потебнею сутність лінгвоментальних процесів, пов’язувана вченим з тим, що “слово виражає не весь зміст поняття, а одну з ознак, саме ту, яка уявляється народному баченню важливішою” [12:34], є характерною як для індивідуума, тому що “саме в мові людина об’єктивує свою думку і завдяки цьому має змогу утримувати перед собою і обробляти цю думку” [там само], так і для народної свідомості, оскільки “народи складаються з людей... а отже, все зга-

дане про своєрідність...особистості застосовується і до народу настільки, наскільки його єдність є подібною до єдності особистості” [11:116]. Так, підкреслюється, що особливості народу, нації визначаються через психолого-мисленнєву діяльність окремого носія мови. Встановлення факту існування національної ментальності, пов’язаної з семантико-граматичною будовою мови, належить до найважливіших результатів дослідницької діяльності О. О. Потебні. Зазначимо, що вчений усвідомлював і існування універсальних форм логічного мислення як загальнолюдських категорій, але не ототожнював їх з національними (семантичними), виявляючи найбільшу зацікавленість в аналізі саме національних ментально-вербальних процесів як конденсаторів народної психології, синтезованої в понятті духу народу. Полемізуючи з В. Гумбольдтом, О. О. Потебня так визначає сутність народного духу, розуміючи його як вищу пізнавальну діяльність народу: “Психологія приписала душі стільки окремих здібностей творити в собі або випробувати відомі стани, скільки було груп, які не підводяться під одну загальну: радість, печаль — це почуття, рішучість, нерішучість — воля, пам’ять, розум — діяльність пізнавальна, але почуття, воля, розум не мають загального поняття, окрім поняття душі, а тому душі приписані певні можливості розуміти, відчувати, мати волю” [11:118]. Отже, дух народу, за О. О. Потебнею, являє собою специфічний вимір людського буття, а точніше — “не просто “вимір” (позаяк він — безмірність буття), а випромінення еманції самої суті буття як власне людського” [3:82]. Феномен народного духу розуміється О. О. Потебнею не як щось надсуб’єктне, а як діяльнісна сутність, що втілюється у життєвому досвіді людей і визначається його діяльнісною природою, скерованою на досягнення вічних людських ідеалів. На сучасному етапі саме потебнянське розуміння народного духу є головним критерієм у визначенні національної ментальності як специфічної риси певного етносу, оскільки саме етнічну самосвідомість розуміють як “головну” [7:110] та “мабуть, єдину обов’язкову ознаку етносу” [21:111].

Отже, окресливши філософську модель народного духу, національної ментальності, О. О. Потебня визначає і ті складові, що сприяють формуванню і становленню цього феномену, до яких відносить мову, міфологію, релігію та народну творчість. Зазначимо, що сучасні дослідники, визначаючи такі чинники, скеровуються на вивчення відмінностей в організації, функціях та засобах опосередкування комунікативних процесів, що корелюють як з екстралінгвальними, так

і з власне мовними, психолінгвістичними та загальнопсихологічними складниками. У цьому аспекті важливим уявляється аналіз типової приналежності етносу та його значущості, домінуючих у цьому етносі релігійно-конфесійних уподобань, психофізіологічних характеристик мовців, загальної оцінки соціального середовища, де вони існують. Беруться до уваги і чинники, пов’язані з культурною традицією, соціальними характеристиками спілкування, а також ознаки, що визначають специфічні мовні моделі поведінки (фрейми, сценарії поведінки), як-от: існування усталених етикетних форм комунікації, системи мовних стереотипів, символічної системи, психолінгвістичної організації мовленнєвої або ж іншого виду діяльності та ін. Таким чином, сучасна наука використовує і розвиває те наукове підґрунтя, що його закладено великим ученим.

Серед указаних елементів формування феномену народного духу О. О. Потебня беззаперечно визнає особливу роль мови (пор. з твердженням В. Антоновича, який зазначав, що мова — це лише “зверхня ознака” [1:32]), оскільки мова — це “дім духу”, це надзвичайний складник людського естза, а відповідно, і тієї спільноти, що об’єднана мовою. Ще Симеон Новий Богослов писав: “І власний дух твій, або душа твоя, і вся є в усьому розумі твоєму, і все слово твоє- в усьому духові твоєму, нероздільно і незливанно”. О. О. Потебня, погоджуючись з В. Гумбольдтом у тому, що “мова є річище, яким дух може котити свої хвилі з твердою впевненістю, що джерела, до яких вони його підводять, ніколи не висохнуть” [11:116], звертається і до визначення філософської сутності мови: “мови тому тільки слугують позначеннями думки, що вони суть засоби перетворення первинних, до-мовних елементів думки і тому можуть бути названі засобами утворення думки” [11:118].

Зв’язок же між мовою і нацією, за думкою вченого, є аж ніяк не зовнішнім, а глибинним, таким, що сягає процесів мислення, свідомості. Отже, увага вченого до мови як маніфестанта національної ментальності, актуалізація ролі мови як критерія об’єктивації національного універсуму, наукові результати його досліджень та їх перспективність спричинили до подальшого наукового розголосу думок вченого на сучасному етапі розвитку українського мовознавства, бо саме тепер “концентрація етнічної специфіки переважно в царині духовної культури й у психолінгвістичній галузі набуває дедалі ширших масштабів” [18:28].

Актуальність досліджень у визначенні національної картини світу, втіленої в ментальних та лінгвоментальних процесах, засвідчується по-

явою в останні роки низки наукових праць, орієнтованих на виявлення власне української специфіки в мисленневих та ментально-вербальних об'єктиваціях. Це роботи, присвячені актуальним сучасним співвідношенням мовно-національне [див.2;22], ґрунтовні роздуми щодо єдиного мовно-образного та культурного простору української ментальності [6;16], це і філософські розміркування про загальний стан української духовності [2;3;8;10;19]. Проблема ж української лінгвоментальності тільки-но набуває свого наукового розголосу, хоча аналіз національних особливостей не тільки зовнішньої (формальної), а й внутрішньої (семантичної) сторони мови, що детермінує національне мислення чи ширше-сприйняття, "картину світу", належить до найактуальніших завдань українського мовознавства. Потрібне вирішення у цьому аспекті завдань, пов'язаних з питаннями мовної етнопсихології у когнітивно-комунікативному плані, що дозволить виявити національну специфіку концептуальних актуалізацій у мисленневих процесах, принципи опису яких знаходимо у працях з міжкультурної психології. Крім того, розв'язання цього питання дозволить встановити ідіостічне та універсальне, загальнолюдське у складі ментально-вербальних процесів українського етносу. Видається доцільною й увага до реалізації національної паравербаліки як специфічного засобу об'єктивації універсуму, оскільки розробки у цьому аспекті, на жаль, пов'язуються здебільшого з російськими чи іноземними дослідженнями (А. Акішина та Х. Кано, Г. Колшанський, В. Пронников та П. Ладанов, Т. Щокин, Е. Берн, Д. Морріс, Д. Ньєренберг, Г. Калеро, А. Піз та ін.) або з їх штучною трансплантацією в українське середовище. Звичайно, глибинний аналіз української лінгвоментальності передбачає опрацювання нейролінгвістичних аспектів особистісної психології, що сприятиме поглибленому розумінню тих початкових "невиразних бажань", які і формують ще на рівні нейронному національну мовну картину світу, бо "у своєрідність національної психіки... можна проникнути через мову в її повсякденному функціонуванні" [9:122]. Цей аналіз уявляється можливим через певне структурування мовленнєво-психологічних актуалізацій у полікомунікативних моделях, основні механізми яких зосереджуються на процесах узагальнення оточуючого світу (генералізації), вибіркової його діакритизації і декодування та власне індивідуалізації.

Отже, дослідження великого ученого являють собою глибинні психологічні та філософські підґрунтя української наукової думки і "знаходять несподіване підтвердження в нових лінгвістичних теоріях, які становлять незмінний інтерес" [5:18].

Література

1. Антонович В. Три національні типи народні // Немиро М. М. Хрестоматія з народознавства. — Р.вне, 1993.
2. Ващенко Г. Психічні властивості українців і причини наших невдач // Рідна школа. — 1992. — № 2.
3. Возняк В. Контрапункт душі й духу // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 7-8.
4. Гумбольдт В. О различии строения человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. — СПб., 1859.
5. Жирмунский В. Вопросы теории литературы. — Л., 1928.
6. Карпенко Ю. А. А. А. Потебня — зачинатель украинского народознавства // Философская и социологическая мысль. — 1995. — № 1-2.
7. Кон И. С. Этнопсихология // Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. — М., 1988.
8. Кульчицкий О. Світовідчужання українця // Українська душа. — К., 1992.
9. Мацейків М. М. Питання етнічної психології в науковій спадщині О. О. Потебні // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології. — К., 1992.
10. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. — К., 1992.
11. Потебня А. А. Мысль и язык. — Харьков, 1913.
12. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Харьков, 1860.
13. Потебня А. А. Слово и миф. — М., 1989.
14. Потебня О. О. Эстетика и поэтика слова. — К., 1985.
15. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. — М., 1999.
16. Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство. — 1993. — № 6.
17. Сорокин Ю. А. Роль этнопсихолінгвистических факторов в процессе перевода // Национально-культурная специфика речевого поведения. — М., 1977.
18. Старовойтова Г. В. Этнические особенности поведения и внешности в восприятии горожан // Этнические стереотипы поведения. — Л., 1986.
19. Феномен нації. Основи життєдіяльності. — К., 1998.
20. Фрумкіна Р. М. Самосознание лингвистики — вчера и завтра // Изв. АН. — Сер. лит. и яз. — Т. 58. — № 4. — М., 1999.
21. Храмова В. Передмова // Шлемкевич М. Загублена українська людина. — К., 1992.
22. Чесноков П. В. А. А. Потебня об общечеловеческих и национальных формах мышления и их отношении к языку // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології. — К., 1992.

О. А. Жаборюк

“ЕМФАТИЧНЕ ІТ” В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ ТА ЙОГО ГРАМАТИЧНА СУТНІСТЬ

Проблема т.з. “емфатичного іт”, або в іншій термінології — “розщепленого речення”, хоча і охоплює порівняно невелику за обсягом кількість випадків, належить до найбільш актуальних проблем англістики. Більше того, сягаючи корінням такого глибинного пласта мовознавства, як перетин мови й мислення, ця проблема має й загальнолінгвістичне значення. Нагадаємо, що до речень з т.з. “емфатичним іт” належать речення типу *It was Winifred who went up to him* (Galsworthy) [8:229]. Характерною рисою цих речень є те, що вони, на відміну від більшості висловлювань у мовах індоєвропейського походження, виявляють при прямому накладанні на судження повну структурну невідповідність останньому. Цей феномен спричиняє численні суперечності серед лінгвістів і, передусім, суперечності стосовно класифікації цих речень. Адже ці випадки, як відомо, не вписуються в жодну з існуючих синтаксичних класифікацій речення. Не випадково їх виділяють в окремий структурно-семантичний тип — “псевдо-складні речення” [7:140-142], або “розщеплені речення” (cleft sentences) [10:361-362; 6:67]. В окремих випадках тип цих речень взагалі не визначається. В. Л. Каушанська, наприклад, обмежується тим, що в виносках лише вказує на особливості їх структурно-семантичної побудови [8:229, 283].

Загальна невизначеність типу цих речень породжує й розбіжності у визначенні їх складових частин. Так, деякі лінгвісти кваліфікують обидві частини такого речення як окремі речення — головне та підрядне, однак з певними застереженнями, особливо, коли йдеться про головну частину — протазис, який вводиться елементом *it*. Н. О. Кобрина, зокрема, вказуючи на семантичну близькість цього типу речень до простих, пише: “інформація, яка розподіляється між “головним” та “підрядним” реченням, може бути виражена простим реченням” [7:140-141]. “Головному” реченню (протазису) при цьому відводиться суто емфатична роль, в зв’язку з чим “головне” речення вважається носієм емфатичної інформації, а підрядне — “семантичної”. Звідси випливає, що довершене за своєю структурною побудовою “головне речення” нічого, окрім емфази, не виражає, а значить є семантично

“пустим”. Таким чином, в цьому випадку вбачається невідповідність між мовною та логічною структурами предикації. Шукаючи вихід з цієї тупикової ситуації, деякі дослідники пропонують компромісне рішення — вважати цей тип речень “псевдо-складними реченнями” [7:140-142].

Що ж до теорії “розщепленого речення”, то невідповідність між мовною і логічною структурами предикації закладається в ній вже апріорно. Як відомо, ця точка зору базується на тема-рематичності, основним постулатом якої є визнання саме цієї невідповідності. В трактуванні “розщепленого речення” теж йдеться про певний розподіл інформації, однак уже за іншим принципом — принципом тема-рематичності, який теж, так само, як і емфаза, є засобом надання мові лише виразності [10:353]. Згідно з цією точкою зору будь-яке просте речення набуває особливої комунікативної виразності, якщо його структурно розщепити на дві комунікативно протиставні частини — фокус (центр нової інформації) та тему (вже відому інформацію, своєрідний інформаційний відправний пункт” [там же].

Що ж до граматичного статусу цього типу речень, то він фактично залишається без визначення. Так, Р. Кверк називає цей тип речень “конструкцією”, а її складові компоненти — “окремими частинами (sections), кожна з яких має дієслово” [10:361].

Наявність різних точок зору, невизначеність граматичного статусу як всього речення в цілому, так і його складових частин — все це є достатнім свідченням того, що проблема т.з. “емфатичного” іт ще остаточно не вирішена.

З наведеного вище матеріалу можна зробити такий висновок: вирішення проблеми граматичної сутності усіх вищезазначених явищ залежить значною мірою від відповіді на питання, що саме і в якій спосіб ці явища віддзеркалюють.

Аналіз теоретичних джерел з метою з’ясування цього питання засвідчив, що в лінгвістиці та філософії, зокрема теорії віддзеркалення, є вже багато напрацювань, які після певного переосмислення укладаються в одну, доволі чітку картину процесу віддзеркалення.

Висвітливо найсуттєвіші моменти цієї картини.

Чи не найважливішим моментом віддзеркалення є те, що воно “відбувається не по прямій лінії предмет — назва. Між ними стоїть особистість віддзеркалювача” [1:48; 4:35]. Це означає, що найважливіші процеси, пов’язані з віддзеркаленням, відбуваються саме в поєднувальній, логічній ланці. Будь-яке безпосереднє проектування

мовних явищ на дійсність, без врахування етапу мислення (як це ми, зокрема, спостерігаємо при трактовці речень з it у Л. М. Фіногіної [5:72]) слід вважати якщо не хибним, то, принаймні, таким, що допускає значні викривлення.

Сутність мисленневої обробки дійсності, тобто того, що відбувається на логічній ланці процесу віддзеркалення, можна охарактеризувати як синтез об'єктивного з суб'єктивним. Оскільки ж серед зовнішніх семіотичних виявів цього синтезу, спрямованих на передачу інформації, основне місце посідають висловлювання, можна умовно назвати його терміном "предикативність" (від лат. praedicare — проголошувати, розказувати, вказувати). Предикативність може відбуватися у двох формах — аморфній (розмитій, суцільній) або ж чітко структурованій.

Перша — це історично первісна форма віддзеркалення — віддзеркалення на рівні уявлень (вражень). Друга, чітко структурована форма — це віддзеркалення у формі суджень. В логіці її прийнято називати ще й предикацією. Історично вона є вторинною по відношенню до нерозчленованої (суцільної) форми віддзеркалення й розвинулась на її основі в процесі когнітивного розвитку мислення.

З появою предикації перша форма предикативності (будемо називати її просто предикативність¹ — з метою відмежування від предикації) не вийшла з ужитку. Вона так само притаманна мисленню сучасної людини, як і предикація. Обидві форми гармонійно співфункціонують у свідомості людини, доповнюючи одна одну, а нерідко й переходячи з однієї форми в іншу.

Предикація — це найдосконаліша, найрозвиненіша форма предикативності — синтезу суб'єктивного з об'єктивним, свого роду її квінтесенція. Адже за своєю структурою і семантикою — субстанціальний концепт + специфіка його існування в часі — предикація є нічим іншим, як аналогом структурної побудови світу — процесу.² З огляду на це, мова може йти лише про двочленну структуру судження, припущення ж про існування одночленних та тричленних суджень є безпідставним.

Несучи в собі загальну ідею про побудову світу, предикація разом з цим є й втіленням суб'єктивності. Свідченням цього є її здатність

¹ Термін "предикативність" вживається у двох значеннях — широкому та вузькому.

² Об'єктивний світ визначається як сукупність процесів. Під процесом слід розуміти матерію та її існування (рух) в часі і просторі.

визначати відносну вагомість субстанціальних компонентів процесу-відношення, найсуттєвіший з яких виступає в ній як суб'єкт судження. Ця здатність не пройшла й повз увагу лінгвістів, які при спробах аналізу глибинної (семантичної) структури речень вдаються до таких опозиційних термінів, як "суб'єкт та об'єкт (думки)", "агенс — пацієнс", "носій процесу — комплемент (завершувач) процесу" тощо. Завдяки цій здатності, структура предикації може виступати, зокрема в судженнях-відношеннях, як модель процесу діяльності людини, її імітація. Пор.: суб'єкт думки — предикат (специфіка існування відношення між двома субстанціальними компонентами в часі) — об'єкт думки // суб'єкт діяльності — діяльність — об'єкт діяльності. Отже, структура предикації є не лише загальною формулою побудови світу, а й імітацією взаємовідношень з ним людини. До інших суб'єктивних моментів, які реалізуються структурою предикації, належить також проекція субстанціального концепту в часі, кількісна оцінка суб'єкта предикації, оцінка відношення усвідомлюваного до реальності, особистісні оцінки специфіки існування концепту в часі (початок, кінець..., необхідність процесу) тощо. Отже, як бачимо, структура предикації є концентрацією онтологічної та суб'єктивної інформації про навколишній світ, інакше кажучи — **носієм смислу**.

Правильність нашого висновку підтверджується, зокрема, визначенням смислу, яке дає цьому поняттю відомий філософ С. О. Васильєв. Під смислом він розуміє здатність "бути чимсь означеним" [2:85]. На гадку вченого, це поняття є еквівалентом думки [там само, 19].

Зіставимо це визначення з визначенням структури предикації лінгвістами. На думку А. К. Корсакова, структура предикації співвідноситься в об'єктивній дійсності з субстанцією та специфікою її існування в часі і просторі, або, інакше кажучи, — з конкретним елементарним процесом об'єктивної дійсності [9:8-10, 26].

Як бачимо, визначення лінгвіста і філософа мають точки перетину: структура предикації через специфічне буття (= бути чимсь означеним) зіставляється з **думкою**.

З урахуванням же досить слушної пропозиції А. К. Корсакова стосовно того, що усвідомлюване має певні межі та відзначається певною конкретністю, остаточним визначенням структури предикації буде визначення її як структури, яка слугує **засобом вираження конкретної елементарної думки**.

Надзвичайно важливим моментом в процесі віддзеркалення, на якому слід зацентувати увагу, є здатність мислення проводити над

висловлюваннями операції на зразок алгебраїчних. На рівні мови (мовлення) предикативність втілюється у висловлюваннях, які бувають двох типів: висловлювання-не-речення (або просто висловлювання¹) та висловлювання-речення (речення).

Перший тип відповідає нерозчленованому (судільному) віддзеркаленню (на рівні уявлень), тоді як другий — чітко-структурованій формі віддзеркалення (на рівні суджень) і є виразником думок — елементарних чи розширених.

Розібравшись в принципі з процесом віддзеркалення на рівні мови та мислення, спробуємо з'ясувати граматичну сутність більш складних випадків, які є об'єктом нашого дослідження.

Для того, щоб докладніше розібратись у проблемі “розщеплення”, проведемо пробний аналіз двох випадків вживання “розщепленого” речення в художній літературі: 1. He was very fond of arguing. It was while arguing about the impossibility of miracles **that** he became first aware of his extraordinary power [11:33].

2. He went home his face flushed, eyes smarting and ears red. He watched each of the ten street lamps nervously as he passed it. **It** was only when he found himself alone in his bedroom **that** he was able to pull his thoughts and ask, “What on earth happened?” [там само:35].

Найперше, що впадає у вічі при розгляді цих речень, є їх структурна складність. Вони сформовані не на базі простого речення, як це зазвичай виголошується лінгвістами обох напрямків, а на базі складнопідрядного:

1. → He became first aware of his extraordinary power while arguing about the impossibility of miracles;

2. → He was able to pull his thoughts and ask, “What on earth happened?” when he found himself alone in his bedroom.

Цей факт ставить під сумнів правильність самої ідеї розщеплення як засобу породження речень цього типу. Розглядувані нами приклади, як бачимо, мають під собою на логічному рівні досить складну пропозиціональну основу, а тому говорити про будь-яке попереднє формування та утримування її в пам'яті, а тим більше — про мислене маніпулювання з нею, навряд чи можливо.

На наш погляд, породження цих речень відбувається послідовно. Спочатку, під впливом певних комунікативних факторів, висловлю-

¹ Термін “висловлювання”, як і “предикація”, теж вживається нами в широкому та вузькому значеннях.

вач формує вказівне речення, сутність якого полягає у виділенні найбільш значущого елемента комунікативної ситуації — реальної, чи суто мовленнєвої. Друге речення, яке формується слідом за першим, є роз'яснювальним (фоновим). З нього ми дізнаємося про те, що і як саме думає висловлювач про вказаний в попередньому реченні компонент комунікативної ситуації. У залежності від змісту думки цей компонент набуває певного логічного оформлення. На рівні мовлення це виражається у співвідношенні предикативного компоненту з будь-яким членом другого, роз'яснювального речення і навіть, з предикатом (It's **teaching** that he **does**) [10:365].

Факт послідовного породження цих речень підтверджується і тим, що компонент, який вводиться за допомогою *it*, досить часто виділяється не з самого висловлювання методом “розщеплення”, а з оточуючого контексту (див. приклад 1).

Спробуємо визначити граматичний статус речень цього типу. Але, перш ніж зробити це, необхідно дати робоче визначення реченню, адже всі теоретичні передумови для цього вже створені в теорії віддзеркалення.

Оскільки основу кожного речення становить первинна структура предикації, то під реченням будемо розуміти групу слів (або слово), які містять або імплікують у собі (повністю чи частково) первинну структуру предикації та слугують засобом вираження конкретної елементарної думки¹.

Спіраючись на це визначення, можна твердити, що обидві частини речення з т.з. “емфатичним *it*” (а не лише його друга частина — аподозис) є повноцінними реченнями. Ці частини, як структурно, так і семантично, повністю відповідають запропонованому вище визначенню речення: вони містять у собі первинну структуру предикації і виражають конкретну думку. Факт вираження першою частиною речення думки базується не лише на структурно-семантичній самодостатності первинної структури предикації.

Він підтверджується ще й тим, що ця частина речення є аналогом вказівного речення, статус якого в лінгвістиці ніким і ніколи не заперечувався. Звідси випливає, що за статусом ці речення є складнопідрядними. Що ж до того, яким саме є тип підрядного, що його містять ці речення, то на ці питання, на жаль, традиційна синтаксична класифікація складного речення відповіді не має.

¹ Детальніше про це можна прочитати у монографії О. А. Жаборюк [3:114-241].

Зважаючи на те, що основне функціональне навантаження, яке припадає на першу частину цих речень, не позбавлене й певного емоційного забарвлення, ми вважаємо, що традиційну назву "речення з емоційним іт" можна за ними поки що залишити.

Література

1. Аветян Е. Г. Природа лингвистического знака. — Ереван, 1968.
2. Васильев С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста. — К., 1988.
3. Жабрюк О. А. Категория stanu в сучасній англійській мові та індоєвропейський синтаксичний процес. Теоретичні аспекти. — Одеса, 1998.
4. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М., 1982.
5. Финогина Л. Н. Функционирование и грамматический статус лексемы it в современном английском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1982.
6. Close R. A. A Reference Grammar for Students of English. — М., 1979.
7. An English Grammar Syntax / N. A. Kobrina, E. A. Korneyeva, M. I. Ossovskaya, K. A. Guzeyeva. — М., 1986.
8. A Grammar of the English Language / В. Л. Каушанская, Р. Л. Ковнер, О. Н. Кожевникова и др. — Л., 1967.
9. Korsakov A. K., Korsakov A. A., Korsakov A. I. Theoretical Foundations of English Grammar. — Odessa, 1982. — Part 1. Syntax.
10. A University Grammar of English / R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik. — М., 1982.
11. Wells G. The Man Who Could Work Miracles // Magician. — М., 1990.

О. І. Бондар

ОНТОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ І ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ПОЛЯ: ВІДОБРАЖУВАНІСТЬ, КОНСТИТУТИВНІСТЬ, ІЗОМОРФНІСТЬ

Функціонально-семантичні поля (далі ФСП) обов'язково ґрунтуються на певному категоріальному значенні, а тому (незалежно від того, чи є центром ФСП граматична категорія, чи ні) виступають організаторами комунікативної та когнітивної функцій мови. З цього кута зору кожне ФСП можна віднести до одного з чотирьох аспектів — актуального, аналогового, логіко-орієнтованого та структурного. Актуальний і структурний аспекти пов'язані насамперед із забезпеченням комунікативної функції, а логіко-орієнтований і аналоговий — когнітивної функції [17:57-58]. Так, напр., ФСП модальності, персональності забезпечують актуальний рівень речення, ФСП локативності, темпоральності — аналоговий, ФСП суб'єктності/об'єктності, становості, компаративності — логіко-орієнтований і т.д.

Однак не менш евристичним є погляд на ФСП з іншого кута зору — з боку онтологічних категорій, як найбільш узагальненого рівня відображення об'єктивної реальності. Тут постають два найголовніші питання:

- 1) які онтологічні категорії відображаються мовними засобами як ФСП?
- 2) як виражаються мовою відповідні онтологічні категорії?

Найзагальніша категорія *буття* вичерпується трьома онтологічними категоріями *річ*, *відношення*, *властивість* [22:1963], які через свідомість і мисленнєву діяльність відображає мова. Таким чином, у системі мови повинні існувати відповідні засоби для вираження вищевказаних категорій.

Такими засобами і є система ФСП. Наголошуємо на цьому з тих міркувань, що зазвичай у наукових працях ідеться про граматичні (або навіть тільки про морфологічні) категорії.

Граматичні категорії, безперечно, відіграють провідну роль, вони є центром відповідних ФСП, однак не слід залишати поза увагою також лексико-семантичні, лексико-граматичні та словотвірні засоби, які, взаємодіючи з відповідними граматичними категоріями, ста-

новлять єдине гармонійне ціле, єдину мовну структуру, яка й називається ФСП.

Не заглиблюючись у характеристику філософських термінів, схематично встановимо картину взаємозв'язків онтологічних категорій.

Отже, реально існують речі, відношення між ними та їх властивості. Причому це існування розгортається в просторі і часі. Властивість, як віртуальне відношення, пов'язана з якістю, а опосередковано і з кількістю.

Серед речей слід розрізнити *суб'єкт* та *об'єкт*, не в логічному, а у власне онтологічному розумінні: суб'єкт як носій певного кшталту діяльності і об'єкт як те, на що спрямована ця діяльність. Virižennja суб'єкта і об'єкта закономірно зумовлює диференціювання відношень на *дії*, *процеси*, *стани*. Вторинні відношення, тобто відношення між діями, процесами і станами, становитимуть події.

Схематично модель світу, що містить ці онтологічні категорії, можна зобразити таким чином (див. наступну стор.)

Звичайно, ця схематична модель світу має редукціоністський характер, погано враховуючи, насамперед, рух і взаємопереходи, однак для поставлених завдань цього цілком вистачає.

Всі наведені онтологічні категорії так чи інакше знаходять своє вираження в мові. Це самоочевидно: якщо існує категорія як результат пізнавально-узагальнюючої діяльності свідомості, то вона повинна бодай мати назву, тобто співвідноситися з якоюсь лексико-семантичною одиницею мови.

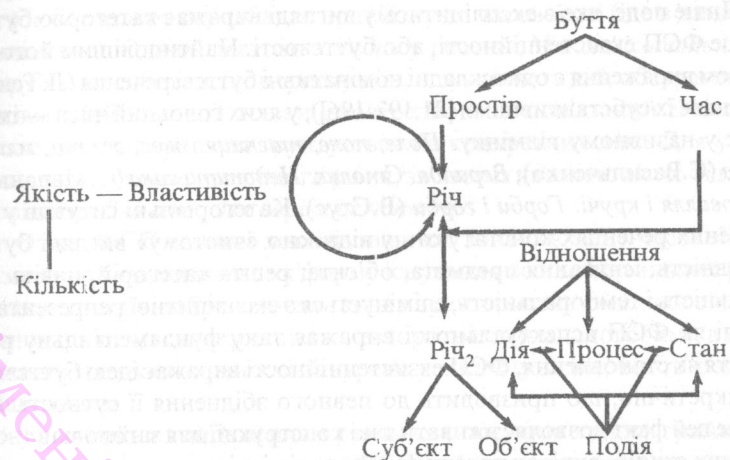
Але тільки вираження онтологічної категорії послідовним рядом форм різних мовних рівнів дозволяє твердити про існування окремого ФСП як опосередкованого відображення певної реальності.

Онтологічні категорії мають неєдиний модус експонування в мові. По-перше, на мову/мовлення як на об'єктивну реальність також проєктуються вказані онтологічні категорії, тобто самий лінгвальний дійсності притаманне буття, вона являє собою систему елементів (речі) з відношеннями між ними, вона існує в просторі й часі, має якісні та кількісні характеристики і т.ін.

По-друге, у мовних категоріях (і насамперед у ФСП) відображаються онтологічні категорії. Так, існують ФСП буттєвості, темпоральності, суб'єктності/об'єктності, локативності та ін., які є мовними моделями оліговідображуваних онтологічних категорій. І по-третє, функціонування мови (мовлення) призводить до появи текстів як голівідображуваних онтологічних категорій, що дозволяє говорити про

текстовий, насамперед, художній час, простір, суб'єкти й об'єкти, дії, стани, події і т.ін., про буття художнього світу як мовленнєвої моделі реального.

Триєдиний модус експонування онтологічних категорій у мові дозволяє виокремити три функції цих онтологічних категорій: 1) конститутивну — вони є способом існування лінгвальної дійсності, як і будь-якої іншої; 2) об'єктно-рефлексивну — вони є об'єктами відображення для мовної системи; 3) ізоморфно-модельну — вони є об'єктами моделювання у тексті як засоби створення художнього світу, і попри те, що художнє буття, художній час і простір мають специфічні характеристики, вони залишаються ізоморфними онтологічним категоріям.

В даній статті йтиметься про другу, об'єктно-рефлексивну функцію онтологічних категорій, цебто робитиметься спроба дати відповідь на друге питання — показати, як виражаються мовою відповідні онтологічні категорії.

Найзагальніша онтологічна категорія буття розгортається на підставі інших, менш загальних категорій, тому в мові немає якогось універсального її вираження. Буття є не що інше як становлення, яке передбачає перехід системи з одного стану в інший, і цей перехід дістає відображення в мові. Найпоказовішим щодо цього є ФСП аспектуальності. Дуальний характер цього поля дозволяє твердити, що воно є мовним вираженням онтологічних категорій буття і часу. Буттєвий семантичний елемент тут ґрунтується на початковій, глибинній ролі

ФСП аспектуальності як перетворювача предикатів дії у предикати стану в широкому розумінні, що, як згадувалося вище, є власне становленням і онтологічною суттю буття. Розуміння аспектуальності як модифікатора властивостей предикатів набуває все більшого поширення [11; 18:131; 10:198; 5:63; 2:23 та ін.]. Дійсно, що означає форма доконаного виду (далі ДВ) *написати*? Вона передбачає попередню дію, ситуацію 'писати', яка внаслідок самовичерпання переходить у стан, ситуацію 'не писати', тобто дія 'писати' → стан 'написати' є результатом, написаним текстом. Дієслівна форма ДВ *заспівати* означає перехід стану 'не співати' у дію 'співати', знову аспектуальність, що в даному випадку виражається словотвірною формальною опозицією за участю префіксації, виступає структурно-предикатним модифікатором.

Інше поле, яке в експліцитному вигляді виражає категорію буття, — це ФСП екзистенційності, або буттєвості. Найтипівішим його засобом вираження є односкладні номінативні буттєві речення (Л.Теньєр називає їх субстантивними [21:192-196]), у яких головний член — іменник у називному відмінку: *Поле, поле, пшениця; овес, жито, млини, села* (С.Васильченко); *Веранда. Столик. Недопита кава* (Є.Маланюк); *Провалля і кручі. Горби і горби* (В.Стус). Категоріальні ситуації у наведених реченнях констатують у відносно «чистому» вигляді буття, наявність, існування предмета, об'єкта; решта категорій, навіть модальність і темпоральність, елімінується з експліцитної репрезентації. Тоді як ФСП аспектуальності виражає таку фундаментальну рису буття як становлення, ФСП екзистенційності виражає ідею буттєвості синкретично, що призводить до певного збіднення її сутності. Але саме цей факт дозволяє вживати такі конструкції для заголовків творів різних стилів, вивісок крамниць, закладів і т.ін.

Великий арсенал мовних засобів призначений для вираження онтологічної категорії часу. Топологічні та метричні характеристики часу відображаються в переважній більшості мов світу у темпоральних власне семантичних відношеннях, притаманних ФСП аспектуальності, часової локалізованості, дейксісної темпоральності, таксису та датування.

Дуальний характер аспектуальності полягає в тому, що поряд із роллю модифікатора предикатів це ФСП виконує також експоненційну роль, тобто бере участь в упорядкуванні дій, процесів, станів, подій щодо характеру їх перебігу, розподілу в часі. Цей хронотипний напрямок розуміння аспектуальності, започаткований ще О. М. Пеш-

ковським [14:105], розвинений вітчизняними й зарубіжними лінгвістами до поняття "внутрішнього часу" дії [25:47-48; 26:124; 16:91; 20:40-41; 27:30; 28:5; 1:23; 9:212 та ін.]. ФСП аспектуальності, таким чином, відображає «внутрішньочасові» характеристики: ритмічність, темп, тривалість інтервалів, щільність тощо, хоч домінантною хронотипною семантикою є власне концептуальне відношення дії до її внутрішньої межі [4:12-13].

Часова локалізованість являє собою ФСП, що виражає ступінь пов'язаності змісту висловлення з реальним часом. Всі речі і відношення можуть існувати лише в часі, однак у реальних висловленнях узагальнення відношень у клас відношень або умовивід на підставі відношень не пов'язані з часовою віссю, являючи собою абстракції, породжені діяльністю свідомості. Так, дія, виражена у реченні *Микола йде до театру* передбачає прив'язку до часової осі (іде в даний для мовця час). Однак дієслово *ходить* у реченні *Микола ходить до театру* являє собою не конкретну дію, а сукупність дій, абстрагованих у клас. Цей клас дій тільки опосередковано пов'язаний із часовою віссю, бо узагальнення ґрунтується на конкретних діях. Для умовиводу, як узагальнення вищого рівня, зв'язок із часовою віссю відсутній повністю: *Два плюс два дорівнює чотири*.

Отже, ФСП часової локалізованості зоною власне часової локалізованості виражає час як форму існування всіх матеріальних речей, конкретно, є відображенням таких характеристик реального часу як одномірність, асиметричність, незворотність (є аналоговим), а зоною часової нелокалізованості занурене у систему мови, тобто є логіко-понятійним.

Традиційно з вираженням реального часу пов'язують граматичну категорію часу, яка є осердям ФСП дейксісної темпоральності. Це поле відображає такі найголовніші характеристики реального часу: 1) метричну характеристику, що полягає у довільності вибору точки відліку, дейксісу; для висловлень дейксісом може бути сам момент мовлення, який перетворюється на своєрідну граматичну диференційну ознаку (абсолютний час), або інша дія (відносний час); 2) топологічну характеристику, що полягає у віднесенні певної події до тієї чи іншої часової сфери (минулого, теперішнього, майбутнього); 3) віднесення дії до одного з моментів за якою-небудь точкою відліку; 4) дискретність часу (при визначенні часового інтервалу, на який поширюється дія); 5) безперервність часового потоку; 6) незворотність часу.

ФСП таксису виражає головним чином таку топологічну характеристику реального часу як його впорядкованість, вказуючи на порядок перебігу кількох дій, тобто на часові відношення між діями, безвідносно до якого б то не було дейксису. Відношення між діями описуються словами-дескрипторами 'раніше', 'пізніше', 'одночасно', що слід визнати більш фундаментальними, ніж відношення між часовими сферами. Представники релятивістського розуміння природи реального часу взагалі заперечують об'єктивність існування часових сфер, стверджуючи, що між подіями матеріального світу можуть існувати тільки відношення передування і наступності, але не одночасності [див. про це детальніше в 12].

Семантика датування визначається відношенням дії до точки відліку, що виступає датою. Саме поняття дати передбачає абсолютну (астрономічну) хронологію: це точка чи відрізок на часовій осі, в якому відбувається дія чи маємо якийсь факт, синхронізований з наявною в даному суспільстві календарною системою відліку часу. Це абсолютне вираження відношень темпоральності. Однак, зрозуміло, що природа дати не онтологічна, а концептуальна, тому ФСП датування є насамперед логіко-орієнтованим, хоч опосередковано і відображає довільність дейксису та дискретність часового потоку.

Онтологічна категорія простору має свої відповідники у мовній системі, засоби вираження її досить розвинені. Основні спадціальні характеристики — тривимірність, протяжність, структурність, співіснування, дискретність/недискретність, взаємодія. Визначна риса мовного вираження просторових відношень полягає в тому, що виражаються вони у мові глибокою взаємодією, синтезом двох ФСП: суб'єктності/об'єктності та локативності, засобами яких є граматична категорія відмінка і відповідні синтаксичні засоби (локативні синтаксеми). Відображається як статична, так і динамічна локалізація речей, предметів. Указані поля передають функції внутрішнього контакту (*в кімнаті*), контакту з поверхнею предмета (*на столі*), загальну дистантну локалізацію (*поза селом*), локалізацію за ознакою близькості (*неподалік лісу*), локалізацію по колу (*довкола багаття*), локалізацію між просторовими орієнтирами (*між горами*), локалізацію щодо горизонтальної або вертикальної осі (*перед будинком, над будинком*) і т.ін. [Див. детальніше 7:130-136]. І тут власне може йтися про відображення всіх головних спадціальних характеристик, наведених вище.

Річ, як онтологічна категорія, за своєю природою є спадцієтипною,

тому її відбиття у мовній системі пов'язане зі спадціальними засобами вираження, насамперед, з ФСП суб'єктності/об'єктності. Формальним засобом вираження речі на морфологічному рівні є іменники, на семантико-синтаксичному — непередикатні знаки, предметні імена, що виконують суб'єктні і об'єктні функції, яскраво відображаючи у мові поділ реальних речей на суб'єкти та об'єкти. Існує, як вже згадувалося, спеціальне ФСП суб'єктності/об'єктності.

Відношення є за своєю природою хронотипним, отже, відбиття його в мовній системі пов'язане з темпоральними засобами, вже розглянутими нами. Найголовнішим виразником відношення у мові на морфологічному рівні є дієслова, а також віддієслівні іменники, на семантико-синтаксичному — передикатні знаки. На передикатних і непередикатних знаках ґрунтується вся система мови, що відображається в особливостях семантичної поведінки і в характері їх синтаксичного функціонування [8:25]. В даному разі спостерігаємо значний ізоморфізм об'єктивної реальності, світу свідомості і системи мови, оскільки фундаментальна відмінність мовних категорій суб'єкта/об'єкта і передиката зумовлена засадничою відмінністю онтологічних категорій речі і відношення. Проте на відміну від пріоритету реальної речі над реальним відношенням у мові передикат виконує організуючу роль речення і визначає набір відповідних аргументів, непередикатних знаків. Предметні компоненти (аргументи, або актанти) відображають найбільш загальні відношення між предметами позамовної ситуації, знаком якої виступає речення. У структурі речення ці відношення трансформуються як граматичні відношення аргументів до передиката [15:6]. Звідси зрозумілим стає і функціонально-семантична підпорядкованість поля суб'єктності/об'єктності полям темпоральності.

На власне семантичному рівні мови між властивістю та відношенням не спостерігаємо якісних відмінностей: і відношення, і властивість передаються передикатними знаками, хоч на формально-граматичному рівні засобами вираження властивості є, насамперед, прикметники та прислівники, а також відприкметникові дієслова (*білий, біло, біліти*). Річ у тому, що реальні властивості предметів можна розглядати як обернене відношення, тобто відношення речі до самої себе. Водночас, властивість тісно пов'язана з категорією якості, позаяк якість є ніби «пучок» властивостей [19:236], а тому властивість відображається не тільки в темпоральних ФСП, а й у полі квалітативності, провідною роллю якого є вираження якісних характеристик, онтологічної категорії якості.

Цікава ситуація складається з кількістю. Кількість є онтологічною сутністю (хоч і вторинною). Кількість теж можна розглядати як своєрідний тип відношення — це відношення якісно тотожних речей як дискретних одиниць певної множини [23]. Реальна кількість відображається у свідомості/мисленні як поняттєва категорія кількісності, що виступає когнітивним підґрунтям для ФСП квантитативності, ядром якого є граматична категорія числа. Кількісність виражається числом, що містить два основні смисли: міру спільності, однопорядковості елементів дискретності за їх зіставлення один до одного і виокремленості (реальній чи уявній) об'єкта, його властивостей і відношень на однорідні елементи, відносно незалежні від його якості [19:237-238]. З одного боку, ФСП квантитативності опосередковано відображає реальну кількість, з іншого боку, числу в мові притаманна явна реляційність, що видно вже із самого структурування поля на субполя власне квантитативності і оцінної квантитативності. Це останнє, що реалізується у функціях неозначено великої кількості та неозначено малої кількості, є суто суб'єктивним явищем. Та й наявність у субполі власне квантитативності поряд із зонами сингулярності й плюральності також зони збірності, що перетинається з обома вказаними зонами, також явище суто лінгвістичного порядку, адже тут реальна множинність передається формами однини, які не можуть мати множини. Це ж саме можна сказати і про функцію невизначеної плюральності зони плюральності, тоді як функція визначеної плюральності (нумеральності) має, безперечно, тісніший зв'язок із реальною кількістю. Окремо слід сказати про мовні явища *pluralia tantum* і *singularia tantum*. У словах *двері*, *санчата*, *дріжджі*, *іменини* і т.ін. форми множини можуть виконувати як плюральну, так і сингулярну функції, що дозволяє твердити про реалізацію вторинної функції нейтралізації. Недаремно у мовознавстві такі форми йменують пустими із семантичного боку [6:65-66] і окремо розрізняють семантико-граматичне число і граматичне число [3]. Неодноразово вказували на своєрідний прояв морфологічної категорії числа у займенниках [див. про це детальніше 13:95-100].

Таким чином, об'єктно-рефлексивна функція онтологічних категорій зумовлює відображувальну функцію системи ФСП, іншими словами, засадничий характер пізнаваності буття, на яке націлене людське існування, уможливило його відображення людською свідомістю, а через неї — і мовною системою. Однак про повну ізоморфність системи ФСП і відповідних онтологічних категорій йтися не може. По-

перше, якщо ФСП відображають онтологічні категорії в цілому, то такому відображенню притаманна змістова збідненість (наприклад, ФСП екзистенційності), тобто воно є оліговідображенням. Головідображуванню підлягають лише вже пізнані характеристики реальності, які відклалися у відповідних онтологічних категоріях, отже, таке відображення є частковим, релятивним. По-друге, мовна система накладає на експонування онтологічних категорій свій відбиток. Так, спостерігається змістова асиметрія ФСП щодо онтологічних категорій: одне ФСП може виражати зміст кількох категорій (наприклад, ФСП аспектуальності є відображенням онтологічних категорій буття і часу), одна категорія може виражатися кількома ФСП (наприклад, час відображається п'ятьма ФСП — аспектуальності, темпоральності, часової локалізованості, таксису, датування; простір відображається ФСП суб'єктності/об'єктності і локативності).

Характеристики категорії відношення концентруються в ФСП, що мають своїм осердям предикат (предикатні знаки), характеристики категорії речі концентруються в ФСП, що мають своїм осердям предмет (непредикатні знаки, аргументи, актанти). Однак на відміну від пріоритетності речей над відношеннями у мові пріоритетним щодо аргументів (суб'єкта і об'єкта) виступає предикат, який є опосередкованим відображенням реальних відношень. Крім того, частина функцій певних ФСП не має аналогового характеру. Так, зона часової локалізованості однойменного ФСП є аналоговою, а зона часової нелокалізованості — логіко-понятійною, субполе власне квантитативності ФСП квантитативності є аналоговим, субполе оцінної квантитативності — логіко-орієнтованим, а зони *pluralia tantum* і *singularia tantum* — структурними. Все це дозволяє твердити про відносну автономність ФСП у вираженні онтологічних категорій, а деякі факти напштовхують на думку про дзеркальну симетрію в мовному експонуванні онтологічних категорій.

Література

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. — М., 1976.
2. Акимова Т. Г. Значение совершенного вида в отрицательных предложениях в русском языке // Вспр. языкознания — 1993. — № 1.
3. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). — К., 1991.

4. **Бондар О. І.** Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. — Одеса, 1996.
5. **Булыгина Т. В.** К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. — М., 1982.
6. **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.
7. **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992.
8. **Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М.** Семантико-синтаксична структура речення. — К., 1983.
9. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Морфологія. — Донецьк, 1996.
10. **Касевич В. Б.** Семантика. Синтаксис. Морфологія. — М., 1988.
11. **Маслов Ю. С.** К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии. — Л., 1978. — Вып. 1.
12. **Молчанов Ю. Б.** Проблема времени в современной науке. — М., 1990.
13. **Ожоган В.** Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. — К., 1997.
14. **Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. — М., 1956.
15. **Плющ М. Я.** Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К., 1986.
16. **Реферовская Е. А.** Аспектуальные значения французского глагола // Теория грамматического значения и аспектологические исследования. — Л., 1984.
17. **Слюсарева Н. А.** Функциональная грамматика и когнитивность морфологии // Проблемы функциональной грамматики. — М., 1985.
18. **Слюсарева Н. А.** Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. — М., 1986.
19. **Спиркин А. Г.** Философия. — М., 1999.
20. **Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис.** — Л., 1987.
21. **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса. — М., 1988.
22. **Уемов А. И.** Вещи, свойства и отношения. — М., 1963.
23. **Філософський словник.** — К., 1973.
24. **Comrie B.** Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. — Cambridge, 1995.
25. **Guillaum G.** Temps et Verbe // Théorie de grammaire française. — Л., 1972.
26. **Ružić R.H.** The Aspects of the Verb in Serbo-Croatian. — Berkeley; Los Angeles, 1943.
27. **Thelin N. B.** Toward a Theory of Aspect. Tense and Actionality in Slavic // Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Slavica Upsaliensia. — Uppsala, 1978. — № 18.

І. Б. Морозова

ЗАПИТАННЯ ЯК СТИМУЛ ВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ)

Вивчення фактичного матеріалу переконує, що найбільший інтерес з точки зору конструктивної організації діалогу, який являє собою природне середовище функціонування простого речення, репрезентують інтерогативні (тобто потребуючі інформації) висловлювання. Формальна організація спонтанного діалогу й природне функціонування діалогічних єдностей у мовленні передбачає наявність своєрідного «пускового й підтримуючого механізму», що міститься в утворюючих діалог репліках. Цю функцію, як свідчать результати проведених досліджень, успішно виконують інтерогативні висловлювання, котрі становлять приблизно четверту частину від усієї сукупності діалогічних реплік. На запитально-відповідальну функцію діалогу з-поміж багатьох інших вказують і такі дослідники, як О. І. Смирницький [8:10], Д. Е. Розенталь та М. А. Теленкова [7] й Р. Гунтер [12:24]. Наведені автори, втім, розглядають це явище не як основну характеристику виникнення й існування діалогу, а як умову його перебігу.

Загальноприйнято розуміти мову як знакову систему, що функціонує в соціумі й забезпечує можливість спілкування. Таким чином, в цю систему повинні входити певні соціальні взаємодії в плані обміну інформацією.

За слушним зауваженням Джорджа Брунера, наше мовне спілкування являє собою постійно вирішуваний внутрішньолінгвістичний конфлікт у плані відсутності-наявності інформації, а інтерогативні речення є саме тими формами висловлювання, що дають змогу заповнити інформаційні лакуни [11:32].

Отже, «запитання» в розумінні формальної логіки, — це висловлений у формі питального речення і міркувань у формі відповіді запит думки, спрямований на розвиток-уточнення чи доповнення знань. Як відомо, в літературі навіть існує спеціальний жанр, так званий «who dun it?», або детектив, який, за визначенням «The Oxford Companion To The English Literature», являє собою форму розгорненого запитання, відповідь на яке подається в кінці твору. Пізнавальні функції запитання пов'язані

з виконанням, уточненням і конкретизацією раніше здобутих уявлень про предмети і явища дійсності. Звідси зрозуміло, що, будиши певною формою розвитку знання, запитання, за словами засновника індуктивної логіки Ф. Бекона, є початковим етапом пізнання.

Виокремлення запитання як наукової проблеми ми знаходимо вже в давньогрецьких мислителів, котрі цікавилися тим, що таке запитання, що таке проблема, як їх треба ставити, за яких обставин виникає проблемна ситуація тощо.

Практичне й теоретичне значення запитань добре розуміли давньогрецькі математики, які намагалися допровадити розуміння проблеми, послуговуючись математичною термінологією.

Нам відомо також найвище мистецтво Сократа, котрий завдяки точно поставленим питанням перемагав у дискусіях. Пізніше блискучі філософи, такі, як Ф. Бекон, Р. Декарт, також займалися дослідженням суті цієї проблеми. Одне з центральних місць в «Евристиці» посідає запитання: «... Ми поділяємо все, що може бути пізнане, на прості речення й запитання», — твердить Рене Декарт [2:128]. Філософ абсолютно правильно вказує як на виняткову пізнавальну роль запитань, так і на певну інформацію, що міститься в самому запитанні.

Відомий чеський вчений Б. Больцано також займався дослідженням категорії запитання. Проте на відміну від Р. Декарта, який намагався визначити методологічний бік запитання, Б. Больцано надає великої уваги його логічній інтерпретації. Під запитанням Б. Больцано розуміє «будь-яке речення, що висловлює вимогу визначити яку-небудь істину, позначену певними властивостями, які вона повинна мати» [10:18]. Тому запитання може висловлюватися не лише питальними, але й розповідними реченнями, що відповідають названим умовам.

Багато вчених, зокрема П. С. Попов, П. В. Таванець, М. І. Жинкін, П. В. Копнін, намагалися дослідити логічну та граматичну сутність запитання. П. С. Попов підкреслює специфіку запитання як мислительного акту, який характеризує «момент переходу від того, що ми знаємо, до того, чого ми ще не знаємо» [6:31]. П. В. Таванець відкрито оголошує про свою незгоду з традицією і розглядає запитання як форму мислення [9:5]. Що ж до П. В. Копніна, то він вважає, що будь-яке запитання складається з двох частин: судження-повідомлення й запиту. Причому судження-повідомлення є основою запитання, і запитання є завжди змістовнішим від судження-повідомлення [4:28].

О. І. Смирницький вважав, що основною метою як питальних, так і наказових речень є спонукання слухача (читача) [8:258-259]. Однак

знаку рівності між сутністю цих двох типів речень він не ставив. Питальні речення, пояснював він, виражають «безпосереднє спонукання слухача (читача) до відповіді, до певного акту мовлення, ... пов'язаного зі змістом даного питального речення» [Там само]. На перший погляд може здатися, що значення цих двох типів речень саме в цьому і полягає — спонукання до мовлення й спонукання до дії. При глибшому розгляді це, однак, виявляється не так. Річ у тому, що, промовляючи, напр., речення: «Where does she live? Does she live in London?», промовець зовсім не ставить завдання сповістити слухача, що він інформує його про свій наказ сказати щось або зробити щось, а лише про те, що він запитує інформацію.

Це і є суттєвою прикметою в комунікативному змісті інтерогативних (питальних) речень. А от суттєвим в змісті «наказових» речень є те, що промовець в них інформує про те, що він виявляє свою волю про здійснення або існування в часі того чи іншого процесу, носієм якого є той, до кого він звертається. Зауважимо, що О. Есперсен ставить речення типу «Will you give me a light, please?» в один ряд з наказовими, через те, що в них, так само як і в останніх, висловлюється прохання виконати певну дію [3:350]. Однак речення такого роду спеціально дібрано, і в їхньому змісті компонент «прохання» безперечно зауважити можна, тим більше, що таке прохання підкріплено й гармоніюючим з ним за змістом компонентом «please».

Питальні речення з таким «незапитальним» комунікативним навантаженням вирізнялися іншими дослідниками, напр., Л. А. Азнабаєвою і Г. М. Аюповою [1:4].

З іншого боку, дослідники вказують на існування так званих «риторичних» питань, тобто, питань, що не потребують відповідей (див., наприклад, Д. Е. Розенталь, М. А. Теленкова [7], Р. Гунтер [12:25]). З метою визначення організуючої ролі запитання в діалозі, всі засвідчені під час суцільного вибирання інтерогативні висловлювання було розподілено на власне питальні, питально-спонукальні та питально-риторичні, які, за нашими даними, розподіляються за такою частотністю:

- власне питальні — 82,2 %, напр.: Who is Stadlater's date? (J. Salinger);
- питально-спонукальні — 13,3 %, напр.: Will you answer? (A. Christie);
- питально-риторичні — 4,5 %, напр.: Who has ever met such a women? He put his arms above his head, nothing can please you! (K. Woodiwiss).

Здобуті дані свідчать про те, що всупереч зазначеним вище авторам, які ставили під сумнів факт обов'язкового запиту інформації в запитанні, речення саме з таким комунікативним навантаженням є домінуючими. Іншими словами, ознака «проханя» або наявність емфазі в риторичному запитанні напевне є випадковими для інтерогативних речень.

Мовлене тут дає змогу зробити висновок, що запитання — це величезно помітний і невід'ємний вид власне мовного акту, тобто він не потребує вербальної реакції. Велика кількість суміжних пар висловлювань, так само як багато потрійних, послідовних інтонаційних моделей починаються із запитання. Очевидно, що під час ставлення запитання слід брати до уваги можливість впливаючої дії, зумовленої застосуванням тих або інших мовних засобів. Інакше кажучи, в мовленні запитання можна висловити з тим або іншим ступенем переканості або непереканості, воно може мати різне емоційне забарвлення. Наприклад:

- Henry, you love her? (J. Heyer);
- Do you love me, Jane? (V. Murray).

І в першому, і в другому випадку йдеться про почуття кохання.

Очевидно, що інтонаційне запитання, яке міститься в першому висловлюванні, передбачає значно більшу певність у відповіді запитувачого, ніж класичне «загальне» запитання другого висловлювання. Цілком зрозуміло, що вказані тут особливості інтерогатива слід брати до уваги під час аналізу організуючої ролі в мовленні запитання.

Для з'ясування питання про те, який саме вид інтерогатива є найпродуктивнішим для організації діалогу, всі питальні висловлювання було умовно розподілено на «закриті» (ті, що вимагають відповіді «так» або «ні») і «відкриті» запитання, — не обмежувані у відповідях (терміни П. Мицича [5:12]). На відміну від угорського дослідника, до «відкритих» запитань ми зараховуємо також і риторичні, і волевиявляючі питання-прохання. Така позірна недбайливість до структурного оформлення категорії запитання пояснюється тим, що на теперішньому етапі роботи мається на меті суто прагматичне завдання виявити організуючу роль запитання в побудові діалогічних єдностей. Очевидно, що питальне речення, задля того, аби бути стимулом для дальшого діалогу, є орієнтованим вперед, на розгорнення контексту. У процесі дослідження різних художніх англомовних діалогів (≈ 8000 реплік) нам вдалося встановити відносно комунікативну значущість різних видів запитань (див.схему).

Класифікація видів запитань у плані їхньої комунікативної значущості

Приклади до схеми:

1. What do you know? (D. Wheatley)
2. a) Where Lady Wyndhman was? (J. Heyer)
b) He has gone where? (J. Lark)
3. Did you know Rose? (D. Hammet)
4. You will help him? (D. Wheatley)

При порівнянні відносної частотності «відкритих» і «закритих» запитань очевидно, що перші є найпродуктивнішими для організації діалогічних єдностей, утворюючи більше половини (67%) від усього корпусу питальних конструкцій.

Закриті запитання, у свою чергу, застосовуються лише в 33% випадків. При порівнянні формально-питальних й суто інтонаційних запитань встановлено, що їхнє співвідношення в класі «відкритих» і «закритих» запитань є стабільним у бік переважання формально-питальних конструкцій (відповідно 59% і 23%). Останнє свідчить, на нашу думку, про те, що будь-яке питальне речення спрямоване на необхідність доповнення інформаційної лакуни і є за своєю сутністю нейтральним. Лише в деяких випадках той, хто ставить запитання, до певної міри знає відповідь, застосовуючи інтонаційне запитання для підтвердження вже наявної або передбачуваної інформації. Очевидно, що інтонаційне запитання завдяки своєму формальному ви-

раженню є більш характерним для «закритого» виду запитань (10%), тобто — для майже третини цього виду запитань. Для «відкритих» запитань, тобто тих, що вимагають запитального слова, інтонаційна форма є вельми рідкісною і становить всього 8%, тобто сьому частину всіх запитань цього типу. Відзначимо тут, що інтонаційні «відкриті» запитання засвідчено переважно в перепитуванні або в так званих «pressing questions»¹, тобто в запитаннях з відтінком присилування до відповіді. (Так в наведених прикладах 2а і 2б, перший є, відповідно, перепитуванням, а другий — запитанням інспектора поліції підозрюваного).

Таким чином, функціонування діалогічних єдностей в художній прозі безпосередньо пов'язане з видом і формальною організацією рушійної запитальної репліки.

Література

1. Азнабаева Л. А., Аюпова Г. М. Семантика и прагматика вопроса // Языковые единицы в тексте. — Уфа, 1994.
2. Декарт Р. Правила для руководства ума. — М.; Л., 1936.
3. Есперсен О. Философия грамматики. — М., 1956.
4. Копнин П. В. Сущность и структура суждения // Мышление и язык. — М., 1957.
5. Мищик П. Как проводить деловые беседы. — М., 1987.
6. Попов П. С. Суждение и предложение. — М., 1977.
7. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М., 1985.
8. Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. — М., 1957.
9. Таванец П. В. Суждение и его виды. — М., 1953.
10. Bolzano B. Wissenschaftslehre. — Leipzig, 1929. — В. 2.
11. Bruner J. S. The Ontogenesis of Speech Acts // J. of Chilli Language. — 1975. — № 19.
12. Gunter R. Sentences in Dialogue. — Columbia (S.C.), 1984.

¹ Термін Р. Гунтера [12 : 27]

ПЕРСПЕКТИВНІ ШЛЯХИ АНАЛІЗУ ЧЕСЬКИХ ПРАГМАТИЧНИХ КЛІШЕ

Єдиною вірогідною ознакою людського розуму Декарт уважав здатність адекватно використовувати мову. Людина, щоб нормально говорити і бути зрозумілою, має опанувати складною сукупністю інформації. Уміння й навички, стратегії і схеми дій, що супроводжують мовленнєву діяльність, значно відрізняються від того, що описувалось граматиною та словником. Вони ж разом з певним набором мовних одиниць і категорій є необхідною умовою мовленнєвої діяльності, її оперативним фундаментом. Однак, які ці одиниці і категорії, якою є їх організація в єдине ціле, як вони задіяні в мовленнєвій діяльності і в чому виявляється національно-культурна специфіка — все це відносно нові і невирішені проблеми. Певне їх коло, пов'язане з мовними стереотипами чеської мови, чекає свого розв'язання. Різновидом мовних стереотипів є прагматичні кліше (далі ПК), які ще називають прагматичними ідіомами, етикетними формулами, мовними кліше, рутинними формулами тощо.

Актуальність проблематики визначається загальною спрямованістю вивчення мовних одиниць стосовно виконуваних ними функцій у процесі комунікації, важливістю розв'язання проблеми взаємодії семантики, синтаксису і прагматики, необхідністю подальшого аналізу лінгвістичної інтерпретації міжособистісних стосунків, зокрема їх позитивного полюса, а також етно-культурної специфіки. Значну роль тут відіграє і проблема оптимізації навчання іноземним мовам. Незважаючи на наявну тенденцію подальшого зростання ролі міжнародних мов, завдання вивчення інших мов, зокрема тих держав, що входять до Європейського Союзу чи в майбутньому ввійдуть, не сходять з порядку денного. З урахуванням цієї реальності запропонована стаття є спробою подати перспективні загальнометодологічні шляхи вивчення специфічних одиниць чеської мови — ПК.

Комплексний аналіз цих одиниць в контексті комунікації й етнолінгвістики вимагає розв'язання таких завдань, як ідентифікація ПК серед інших мовних стереотипів; визначення місця і ролі в системі комунікації; створення функціональної типології ПК; розв'язання питання про прагматичну багатозначність і віддання переваги певному типу; з'ясування впливу позамовних чинників на вибір мов-

цем ПК; дослідження особливостей ПК в синхронно-діахронному плані; виявлення специфіки мовного вираження; визначення етнокультурної детермінованості; з'ясування ознак прецедентності; вивчення ступеня клішованості тощо. Таким чином, на сьогодні нам видаються актуальними дослідження ПК на трьох напрямках: лінгвопраксеологічному, мовному і лінгвоментальному.

Спільне життя людей і їх співпраця вимагають однакових для них стереотипів поведінки, а відтак і стереотипів мислення. Мисленнєвим стереотипам відповідають мовні стереотипи у формі унормованих зворотів мовлення. Ці стереотипи мають характер субпрограм, які включаються в процес мислення. До мовних стереотипів належать прислів'я, приказки, спільні місця і прагматичні кліше. ПК визначають як досить фіксовані мовні реакції на стандартні ситуації соціального спілкування [7:136] — формули вітання, подяки, вибачення, співчуття, поздоровлення, представлення, початку і кінця розмови, розмови за столом, компліментів тощо. Стереотипність ПК визначається насамперед двома чинниками: звітнюваністю лексичного значення і передбачуваністю у стандартних ситуаціях.

Буквальне значення лексичних елементів у них стерте, хоча його актуалізація можлива, наприклад, як засіб вираження іронії чи смішного. Так, Т.Г.Винокур стосовно фатичного мовлення з притаманною їй дотепністю зазначала, що найнуднішою є та людина, яка на конвенційне питання “Як ся маєш?” починає детально викладати стан своїх справ [2:7]. Суть ПК полягає не в буквальному значенні їх лексичного складу, а в прагматичній (регулятивній) функції, яку вони виконують у процесі спілкування. Принагідно все ж варто зазначити, що таке твердження може видатися дещо категоричним, оскільки деякі формули все-таки виражають буквальный зміст, наприклад, вранці чехи вітаються словами *Dobré jitro/ráno!*, в полудень *Dobré poledne!*, після полудня *Dobré odpoledne!*, а ввечері — *Dobrý večer!* Порівняно з цими виразами вітання *Dobrý den!* не прив'язане до пори дня і є універсальним. Неінформативний характер ПК і можлива відсутність щирості — остання вважається нормою ефективного інформативного спілкування — призводить до того, що вони майже не сприймаються адресатом. Їх же відсутність трактується як нетактовність, відмова від спілкування.

Людина володіє не тільки розумом: її вчинки визначаються значною мірою також емоційними і моральними моментами. ПК впливають на емоційну сферу людської свідомості як “вхід”, і таким чином

діяльність, що керується “виходом”, може через ПК отримувати сильніші імпульси, аніж за допомогою логічного доведення. Формулоподібний характер структури ПК сприяє цьому найбільше. ПК, уживання яких базується на традиції, слугують для збереження звиклих понять, що вживаються з причин емоційного характеру. Цей прагматичний бік має соціально стабілізуючий вплив і виконує позитивну роль у спілкуванні. Вони насамперед призначені для утворення формальної рамки - атмосфери ввічливості, в межах якої розгортається мовлення. Увічливість — стержень інтеграції людей, засіб гармонізації різних сфер людської діяльності, їх зв'язку між собою. У сучасній лінгвістиці класичною теорією ввічливості вважається соціально-психологічна концепція П. Браун і С. Левінсона [8], попри те що дискусії про культуру мови і мовлення розпочалися ще в Празькій лінгвістичній школі і вперше були опубліковані в ході підготовки Першого міжнародного конгресу славистів у Празі в жовтні 1929 року [5:138-140]. Принагідно також зазначимо, що І. Т. Пірайнен, посилаючись на Х. Столла і Г. Вайнріха, описує діяльність лінгвістичних товариств в Німеччині, які ще в 17 ст., за часів тридцятирічної війни, ставили перед інтелігенцією стосовно слововживання такі вимоги: правильність, чистота, виразність і необхідність якісних перекладів. Одному із засновників таких товариств належить питання: “Чому вчені так рідко бувають увічливими?” На що він сам і відповідає: вчені в період свого навчання надто мало пізнають навколишній світ і не засвоюють усталених манер суспільства [4:100].

У наш час, коли орієнтири лінгвістів спрямовані не тільки на мову, а й на її носія, категорія ввічливості знову постає як об'єкт мовознавчих студій. Тут заслуговують на увагу і вітчизняні дослідження, зокрема праці Г. Г. Почепцова, О. Г. Почепцова, Л. О. Кокойло, а також таких російських учених, як Н. Д. Арутюнової, Н. І. Формановської, Н. В. Шишової та ін.

За умови взаємного зацікавлення комуніканти намагаються не ігнорувати потреби співрозмовника, а по змозі виконати. Для цього формуються складні комунікативні стратегії, в яких застосовуються індикатори ввічливості — ПК.

Вони як мовні засоби можуть виражати різні форми ввічливості — позитивну, яка проявляється у вираженні симпатії, і негативну, що сприяє розслабленню партнера по розмові [10:109-126], а також інструментальну (пов'язану з різноманітними комунікативними стратегіями) [8] і нормативну (зумовлену правилами етикету в типізованих стандартних ситуаціях) [9:241-242].

Нормативний характер увічливості відноситься не стільки до рівня особистості, скільки до рівня суспільства. Кожен член суспільства має поводитися відповідно до прийнятих у ньому норм. Кожне прагматично осмислене висловлювання вимагає явної віднесеності до однієї чи кількох осіб, до групи осіб, класів, до певних суспільних організацій чи інститутів. Утворення формальної рамки спілкування за допомогою ПК відбувається в межах певного стандарту, однак не можна змішувати соціальну індикативність ПК і ввічливість, яку вони виражають. На основі вітання *Ahoj!* передусім можна оцінити ситуацію зустрічі двох однакових за соціальним статусом і віком людей в неофіційній обстановці, а не ступінь увічливості. Передбачається, що мовець, підбираючи ту чи іншу прагматичну формулу, оцінює: 1) своє положення і положення адресата на горизонтальній шкалі відмінностей, тобто соціальну дистанцію; 2) своє положення і положення адресата на вертикальній шкалі відмінностей, тобто відносну владу адресата над мовцем; 3) ступінь примусовості, яку відчуває адресат на шкалі культурно детермінованих цінностей. Таким чином, категорія ввічливості, яка виявляється в ПК, передбачає вивчення психологічних і соціокультурних факторів. Існування соціальних обмежень на використання ПК пояснюється дією “некомунікативних принципів” спілкування або “соціальних постулатів”, яких дотримуються різні групи комунікантів, хоч і вони суперечать принципу кооперації, його комунікативним постулатам якості, способу вираження і релевантності.

Указана проблематика вимагає також розгляду досить складної проблеми породження мовлення. Складність питання поглиблюється тим, що процеси мовленнєвої діяльності в науці ще недостатньо вивчені. У зв'язку з цим особливу увагу варто приділити аналізу трьох основних етапів породження мовлення: довербальному, коли формується інтенція мовця і оцінюється ситуація; етапу, пов'язаному з вибором мовних засобів, і, нарешті, самому мовленню. Мовленнєва діяльність завжди інтенційна. Вона детермінована установками мовця, його потребами і мотивами. Природно, що об'єктивація інтенцій залежить від уміння “запускати в дію” мовний досвід — як власний, індивідуальний, так і колективний — у якому нагромаджені знаки, символи, стереотипи, метафори і т. ін., притаманні певній спільноті. Стереотипи, а відтак і ПК є тією ланкою, що пов'язує мовців і сприяє розумінню. Вони, на думку В. М. Геллі, є свого роду константами мовної картини світу, і через них у концептуальну картину вплітається повсякденно-побутове уявлення про світ [6:46].

Часто, коли індивід намагається реалізувати свої інтенції, вербальне вираження яких може бути аморфним або про які на прийнято говорити прямо, то, як правило, він іде шляхом дотримання стандартів, прийнятих у даній ситуації. Формулоподібний характер ПК сприяє порозумінню найбільше.

Дещо віддалене “місцезнаходження” ПК стосовно імпульсу, що йде з мозку, та інформативного мовлення викликане їхньою природою й особливостями функціонування. Справа в тому, що вони, впливаючи безпосередньо на емоційно-вольову сферу психіки і через неї на інтелект, насамперед призначені для утворення формальної рамки — атмосфери ввічливості, в межах якої розгортається мовлення; з іншого боку, якщо ПК і входять в інформативний акт мовлення, то лише як його незначна частина.

ПК пов'язані з темпорально детермінованою логікою світобачення, способом світосприйняття. Вони належать до найстародавніших форм збереження і передачі суспільно-історичного досвіду людства і є похідними від заклинань, молитов, за допомогою яких, за віруваннями стародавньої людини, можна впливати на надприродні сили (богів, духів, демонів) і далі на зовнішній світ. Так, багато чеських кліше зберегли уявлення про Бога як вищу силу, яка може дати людині все, чого та забажає: *Pozdrav Pán Bůh! Pámbu dobrej večer! Zdarbůh! Sbohem!* Та з часом, утрачаючи первісне магічне значення, під впливом закону економії мовних ресурсів стереотипи почасти змінили і свій зовнішній вигляд. Сталося це внаслідок редукції окремих елементів або зрощення, а іноді — дії обох чинників одночасно. Тому деякі формули перетворилися в найпростіші символи; їх первісне значення затемнилося і вже не усвідомлюється носіями мови. Сучасні ПК часто є скороченими варіантами колишніх форм ширших, наприклад, *Stále zdraví!* походить від *Dej vám Pánbůh (mít) stále zdraví!*, а *Dobrytrot!* від *Dej vám Pánbůh (mít) dobré jitro!*, *Tě bůh!* від *Pozdrav tě Bůh!*

Кожен відрізок часу має свої ПК. Щоб зрозуміти життя, поведінку і культуру людей середніх віків, необхідно реконструювати притаманні їм уявлення і цінності. Значні зміни відбулися в значенні і способах вираження ввічливості. Деякі іллокутивні маркери ввічливості стають менш частотними (*Spánembohem!*), а деякі форми взагалі вийшли з ужитку (*Pétiletce zdar!*), вітання *Práci čest!*, що з'явилося на початку 20-х років, зараз практично не вживається, хіба що у зредукованому виді *Cest!*

Останнім часом у чеському дискурсі змінюється уявлення про нор-

мативність, зокрема при розмиванні її меж відбувається посилення експресивності й емоційної забарвленості — явищ, викликаних прагматичними потребами часу. Прагматичне нормування здійснюється заради збільшення впливу слова. Прагматично нормовані ПК вживаються з метою приведення в рух у людській свідомості субпрограм, які, у свою чергу, повинні спростити процес мислення і пізнання. У наш час вважається, якщо щось мислиннево економне, то воно є корисним. Багатослів'я в ПК стає недоречним. Потрібні слова ясні, такі, що апелюють не стільки до розуму, скільки до серця і почуттів і відповідають інтересам адресата. Таким чином, відношення між ПК і суспільною практикою носить характер двобічної залежності. З одного боку, практика породжує ПК і здійснює свій постійний вплив на ПК: уточнює, “домальовує”, “перемальовує” окремі фрагменти, сприяє витісненню змертвілих її фрагментів. З іншого боку, ПК, як універсальний релятив, впливають на її організацію і модифікують її.

Спосіб вираження прагматичного значення — одна з лінгвістичних проблем сьогодення. Якими лексичними засобами оперує мовець для регуляції поведінки співрозмовника? Чи утворюють ці засоби цілісну систему спрямованого впливу на слухача чи читача? Які мовні засоби посилюють прагматичний вплив аналізованих конструкцій? Все це питання, які чекають свого розв'язання. Але вже зараз можна сказати, що більшість елементів у складі ПК несе у собі прагматичний зміст, власне, в їхньому лексичному значенні семантичний аспект тісно пов'язаний з прагматичним — виконувати регулятивну функцію.

Важливою областю наших мовних стереотипів є фікції, метафори і прагматичні конвенції. Фікції суть наперед суперечні чи неправдиві висловлювання, які висуваються як допоміжний засіб для досягнення певної мети. Побажання *Dobrý den!* є лише виявом увічливості. Функція цього привітання (воно практично втратило своє первісне значення) полягає виключно в регулюванні норм співжиття. Написана на початку листа фраза *Drahý Petre!* чи в кінці *Tvůj Tomáš* не є ні правдою, ні неправдою, ці фрази є фікціями. В основі конвенційних зворотів лежать звороти мовлення, зміст яких не відповідає дійсності. Ті, хто вживає їх, знає, що вони неправдиві; той, хто сприймає їх, може або розгадати їх конвенційний характер або сприйняти буквально. До прагматичних конвенцій належать формули надмірної увічливості, що межує іноді з самоприниженням, наприклад, *Jsem prach ve větru*. Багато ПК, зокрема клішовані компліменти, утворилися на основі метафоричного переносу.

Фікції, метафори і конвенції служать своєрідним містком між відомим і невідомим. Вони виражають певні соціальні відношення, які вплітаються у мовлення майже несвідомо. Існує небезпека, що ПК, побудовані на фікціях, метафорах і конвенціях, можуть штовхати людей на шлях помилкових аналогій, коли їх переносне значення зводиться в ранг буквального.

Оскільки ПК є своєрідним інструментом мовленнєвого впливу, який спрямований передусім на почуття співрозмовника, то такий інструмент вимагає особливої побудови. Тут широко використовуються вигуки, особливі інтонаційні засоби, синтаксичні повтори, інтенсифікатори тощо. Наприклад, для посилення прагматичного змісту ідіоми *Ty se ale máš!* вживається оклична інтонація й інтенсифікатор *ale*. У цілому мовні форми аналізованих одиниць є надзвичайно різноманітними, до них не завжди можна підійти за допомогою формалізованих лінгвістичних методів, хоча в кожному конкретному випадку можуть бути виділені найбільш типові й усталені.

Людина дивиться на світ не лише через призму індивідуального досвіду, а передусім через призму суспільного досвіду. З моменту появи на світ ми живемо, занурюємося в океан звичаїв, і саме вони — перша найбільш сильна реальність, з якою ми зустрічаємося; вони є нашим оточенням, або соціальним світом, у якому ми живемо. Через цей соціальний світ, або світ звичок, ми бачимо людей і світ предметів. Вийти з цього світу можна, якщо увійдеш в новий.

Пригадаймо думку А. Вежицької про те, що можливість успішної комунікації між різними культурами залежить від універсальності базових семантичних примітивів. Існування таких примітивів, за Ф. Боасом, пояснює “психічну спільність людства” [1:296-297]. Дійсно, не можна погодитися з тим, що комунікація можлива лише на основі спільності й адекватності. Однак ця спільність часто буває примарною: маючи різну валентність, базові компоненти утворюють різні конфігурації. Різниця конфігурацій може призвести до комунікативного збою: недорозуміння чи повного нерозуміння. Зокрема, якщо чеське *Jak se máte?* в українській мові має ідентичний лексико-синтаксичний аналог *Як ся маєте?*, то буквальний переклад російською мовою *Как себя имеете?* викличе недорозуміння, хоча, зауважимо, що зміст самої ситуації, при якій ставляться такі питання, компенсує і прикриє змістову незграбність, а вислови, аналогічні наведеному, хіба що викличуть посмішку.

Говорячи про ПК в контексті чеської лінгвоментальності, необхідно детальніше зупинитися на тих теоретичних принципах, які бе-

руться в основу вивчення когнітивних аспектів культури через мову. На наш погляд, доречним буде працювати з поняттям когнітивної бази - певним чином структурованої сукупності знань і уявлень, національно детермінованих і властивих національно-лінгво-культурній спільноті. Причому йдеться не тільки про знання навколишнього світу, а й про мовні знання. Ці положення є для нас актуальними для визначення специфіки чеської когнітивної бази в контексті ПК і асоціацій, які породжують її культурно детерміновані феномени. Кожне ПК має свій набір асоціативних зв'язків. Ці зв'язки порівняно з іншими мовними одиницями переважно передбачувані, зокрема вираз *Děkuji!* асоціюється з *prosím, moc* чи *krásně*. Зауважимо, що асоціації, викликані ПК, стосуються цілої мовленнєвої ситуації, часто діалогізованої, на відміну, скажімо, від асоціацій, які породжують окремі слова *den dobrý*.

В основі когнітивної бази лежать прецедентні феномени, до яких відносять такі, що: а) добре відомі усім представникам національно-лінгво-культурної спільноти (мають надособистісний характер); б) актуальні в когнітивному (пізнавальному й емоційному) плані; в) актуальні в дискурсі представників тієї чи іншої національно-лінгво-культурної спільноти [3:216]. При такому розумінні прецедентності стає очевидним, що прецедентними є практично всі стереотипи, включаючи ПК. Та чи так це?

Прецедентність, як і мова, — явище історичне. Наприклад, славнозвісне швейківське *poslušně hlásím* в наш час зберегло свою прецедентність тільки в межах Гашекового твору, який сам по собі є прецедентним, але втратило актуальність в дискурсі, відтак і прецедентність. Щоб виявити прецедентність ПК, потрібно виявити такі складники: значення, об'єктивне оточення (реалії, які його породили); суб'єктивне оточення (сукупність знань певного індивіда); умови використання в комунікації.

Ідіоми, в тім числі і прагматичні, практично завжди специфічно національні. Правда, в деяких випадках можна знайти аналоги в інших культурах. Однак при зіткненні з такими універсаліями необхідно виявляти особливу обережність: найчастіше ми маємо справу з елементами конгруентними, але не тотожними, тобто, збігаючись у цілому чи в основному, вони можуть відрізнятися певними нюансами, деталями, які мають іноді принципове значення.

При переході від однієї культури до іншої змінюється поняття про ввічливість і форми її вираження. Скажімо, чеські поздоровлення з

погляду носія української культури здаються менш ввічливими. Така думка може виникнути тому, що чеські поздоровлення значно лаконічніші. *Blahopřeji vám k narození nám! (3 днем народження!)* і часто не супроводжуються традиційними для українського дискурсу побажаннями.

Специфіка культурної групи виявляється у способах лексикалізації, особливо у виявленні ключових слів і ключових понять. З іншого боку, існують також спільні поняття для багатьох мов. Уважається, що культурна відмінність між групами людей ґрунтується на тому, як ці поняття використовуються, а не в наявності певних базових понять в одній з культурних груп і їх відсутності в іншій [1:296-297]. Наприклад, цікавою особливістю чеської мови є представлення мікросвіту через призму “володіння”, що виразно виділяє її на фоні так званих буттєвих мов, до якої, зокрема, належить російська. Щодо ПК, то значна їх кількість побудована на основі предиката *mítí (mami): Jak se mate?, Přeji vám mít hodně štěstí a zdaru!, Máš pravdu.*

Останні дослідження з теорії відображення свідчать, що світ у людській свідомості відбивається не хаотично, а у вигляді моделі, “сітки координат”, через яку пізнається дійсність. “Відбитки” моделі світу, її “скам'янілі” форми можна знайти і в ПК, причому вони постають у вигляді алгебри відношень, побудованих на антитезі і аналогії. Так, безконфліктний, бажаний світ відображається в позитивному полюсі таких опозицій: *добро — зло, здоров'я — нездоров'я, доля — недоля, життя — смерть, гарний — негарний, свій — чужий, любов — ненависть, мати — не мати* тощо. Для прикладу наведемо прагмати з компонентом здоров'я: *Pánbůh zdraví! Zdravím vás! Zdravičko! Zdrávi byli! Na vaše zdraví! Bud' zdrav! Stěští a zdraví! Na zdraví! At' slouží ke zdraví!* Бажаний світ ПК уявляється як суб'єктивний образ об'єктивної реальності.

Мовні етикетні формули часто будуються за аналогією, з урахуванням “логіки” предметного світу, на основі наївно-побутового уявлення про цей світ. Наприклад, можна побажати *мати щастя, щасливої дороги (Přeji vám (mít) hodně štěstí a zdaru)* однаково, як побажати *мати якусь річ (Přeji vám (mít) hodně peněz)*.

Ступінь клішованості — явище національно-культурне. Наприклад, чеське звертання *Paní/dámy a pánove!* є більш клішованим порівняно з українським *Пані і панове!* чи російським *Дамы и господа!*, оскільки навіть в так званий період народної демократії воно продовжувало вживатися. Проте, здається, форма *paní* у цьому звертанні по-

чинає витіснятися формою *dámy*. У східнослов'янських мовах еквівалент цього ПК лише останнім часом почав десемантизуватися.

Як на нас, запропоновані шляхи вивчення чеських прагматичних кліше в трьох аспектах — праксеологічному, дискурсному і лінгвоментальному — дозволять з'ясувати закономірності комунікативно-прагматичного функціонування, встановити стосунки семантики, синтаксису і прагматики як в межах цих одиниць, так і в дискурсі у цілому, а також виявити етно-культурну маркованість.

Література

1. Вежицка А. Язык. Культура. Познание. — М., 1996.
2. Винокур Т. Г. Информативная и фатическая речь как обнаружение разных коммуникативных намерений говорящего и слушающего // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. — М., 1993.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — М., 1987.
4. Пиирайнен И. Т. Вежливость как категория языка // Вопросы языкознания. — 1996. — № 6.
5. Тезисы Пражского лингвистического кружка // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1965. — Ч. II.
6. Телия Т. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. — М., 1986.
7. Шишова Н. В. Моделирование языковых клише как особого вида вербальных действий // Действие. Лингвистические и логические модели: Тезисы докладов. — М., 1991.
8. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals of Language Usage. — Cambridge, 1987.
9. Gu J. Politeness in Modern Chinese // Journal of Pragmatics. — 1990. — 14.
10. Grice P. Studies in the Way of Words. — Cambridge, Massachusetts / London, 1989.

Ю. О. Карпенко

ПРОСЛІДКИ ДОІНДЄВРОПЕЙСЬКОЇ ОРОНІМІЇ В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ

У Карпатах гір і гірських назв, звісно, багато. У галицькій Гуцульщині С. Грабець назбирав 826 різних гірських назв, а рахуючи й тожні — 965 [34]. У Бойківщині Я. Рудницьким зафіксовано 627 назв, а з тожними — 1017 [23]. На порівняно невеликій території буковинської Гуцульщини віднайдено понад 400 назв гір [14]. Стосовно інших регіонів Східних Карпат такі підрахунки нам невідомі. Але оскільки зазначені території складають менше чверті усього гірського масиву, можна висновувати, що загалом у межах Східних Карпат існує десь близько 10000 оронімів, тобто приблизно така сама кількість, як і гідронімів.

Панівна більшість цих оронімів за своїм постанням є слов'янською, найчастіше — українською. Для буковинської Гуцульщини, тобто — для карпатської частини Чернівецької обл., існують такі підрахунки: 89,6% оронімів — слов'янські, 8% — румунські та 2,4% — неясні [13:35]. Нас на разі й цікавлять оті 2,4%. Кількість неясних оронімів більш-менш характерна для усього карпатського регіону. Неясні вони, власне, тому, що українська оронімія вивчена значно гірше, ніж українська гідронімія. А джерелом неясності є або субстратне, дослов'янське постання, або архаїчна, древньослов'янська, нині вже не усвідомлювана організація. В обох випадках з етногенетичного погляду цей невеличкий оронімічний прошарок є найінформативнішим і найцікавішим.

В. Ілліч-Світлич свого часу, аналізуючи карпатську орографічну термінологію, обережно висловився, що термінологія ця “безперечно свідчить про асиміляцію в районі Карпат іншомовного субстрату, який не піддається, однак, точному визначенню” [11:231]. Проте поступово таке визначення з більшою чи меншою певністю потроху окреслюється.

Не виключено, що окремі карпатські ороніми мають доіндоевропейське походження, пропонуване вже для назв **Товтри**, **Татри** [16:4-6]. Така думка висловлювалася й щодо назви **Карпати** і щодо назви **Бескиди**. Автор останньої, чеський ономаст Вацлав Поляк, пов'язував оронім Бескиди з “арктобалтським” субстратом — в його розумінні угрофінським [39:180]. Пізніше цей саме дослідник адресував

доіндоєвропейській давнині ("праєвропейській") ще цілий ряд балканських і карпатських оронімів та оротермінів, напр. **бердо скеля, горб; обрив, прірва**, пор. гори **Бердо, Берце** у Бойківщині, **Бердо, Берда** у Гуцульщині [41:89-94]; топонімичний ареал цього терміна є досить широким, але центральну, вихідну його частину становлять Карпати [4:119-120]. Однак бердо — це праслов'янське слово виразно індоєвропейського походження [9,1:169; 29,3:165], тут маємо, отже, древній слов'янський внесок до оронімії Карпат.

Досить скептично оцінює праявропейські етимології В.Поляка відомий швейцарський мовознавець Й.Губшмід [25:239]. Але сам теж їх висуває. Зокрема це стосується популярного у Карпатах ороніма **Ма́гура**. При докладнішому розгляді цього ороніма відкриваються цікаві речі. У гуцулів маємо назви гір **Máguŕa** (6 об'єктів), Велика **Máguŕa**, Мала **Máguŕa**, **Máguŕka**, **Máguŕkú** [34:131, 182], у бойків **Máguŕa**, **Móguŕa** (кілька об'єктів), **Máguŕka**, **Máguŕec**, **Dudlat Máguŕa** [23:59], є гора **Ма́гура** на Буковині, трапляється ця назва і в інших місцях Карпат. "Карпатський діалектологічний атлас" [12:76] фіксує даний оронім в дев'яти українських селах (обстежено 137) у формах **Ма́гура**, **Магу́ра**, **Мо́гура**. У Словаччині відзначено 24 гори **Magura** і ще 10 похідних утворень — **Magurka**, **Magurica**, **Magurič** [38:175-176].

І С.Грабець, і Я.Рудницький цілком слушно уміщують свої матеріали серед назв, утворених від гірських термінів, бо оротермін **ма́гура** (зрідка з наголосом на середньому складі магу́ра) **висока відокремлена гора** [17:236; 20:357] широко знаний у Карпатах і в межах України — тільки у Карпатах. Термін цей прийнято розглядати як запозичення з рум. **măgură** **горб, невисока гора, гора** [34:42; 8:91, 95; 23:25; 9, 3:365]. В.Углар для терену Ліптова наявні там ороніми **Magura**, нар. **Mogura** навіть пов'язує конкретно з валаською колонізацією, датуючи їх появу кінцем XIV ст. [43:95].

Гірські назви **Măguŕa**, **Măguŕile**, **Măguŕicea**, **Măguŕița**, **Măguŕețul** широко знані в Румунії [35:33], а сам рум. термін **măgură** (варіант: **măgulă**, діал. з серединним наголосом **măgúgă**) етимологізують з алб. **măgullë** **горб, невисока гора** [32:484]. Між тим албанське слово розглядають як запозичення у слов'ян чи з румунської мови [25:243-245]. Слов'янське джерело — псл. ***mogyla**, укр. могила вказують зрештою і для рум. терміна [9,3:356]. Виходить щось на взірць зачарованого кола.

Але слов'янське ***mogyla** було запозичене в румунську мову у вигляді **movilă** [32:518], і широке відбиття цього терміна в румунській топонімії — **Movila**, **Movilele**, **Movilița**, також у варіанті **Mojila** [35:33-

34] — засвідчує давність цього засвоєння. І навряд чи румуни запозичували у слов'ян могили аж два рази, причому з такою різною фонетичною реалізацією.

А сама слов'янська лексема етимологізується дуже погано. Найкраще, що пропонує тут наука, - досить наївний зв'язок із дієсловом **могти**: **панівне місце** [24,2:635] чи інакше: **що змогли, те й насипали** — **вийшла могила** [9,3:493]. Тому вже давно обговорюється питання, що слово могила, а отже й пов'язане з ним магура, — це древній доіндоєвропейський релікт, субстратний залишок якоїсь мови, що функціонувала в Європі до приходу індоєвропейців [37:304]. Й. Губшмід локалізує її на Балканах, а продовження лексеми, збереженої у слов'янському **могила** і **магура**, знаходить у багатьох романських мовах — аж до ісп. **тајано** та порт. **malhão** [25:243-245]. Первісний сенс слова — вказівка на природну височину чи гору. Значення штучної, насипної височини та поховання є вторинними.

Субстратна інтерпретація укр. терміна **магура** **висока гора** добре пояснює його семантичну розбіжність з рум. **măgură** **невисока гора, горб**. Йдеться про те, що доіндоєвропейське ***magula** потрапило до праслов'янської мови до переходу **ū > u** (ы) й тому розвинулося в **мог_ула**, а у Карпатах це слово прийшло до слов'ян (через фракійське посередництво) як орографічний термін уже після переходу **ū > u** й тому набуло форми магура. Кінцеве **-ра** (а не **-да**) може бути румунським внеском або, швидше, впливом слова гора, пор. мікротопонім **Магогка** поблизу Свидника [31:102], оронім **Магога** у Бойківщині [23:59]. Пізнішим, порівняно з могилою, проникненням магури до карпатських слов'ян пояснюється вокалізм **а**. А збереження проривного **г** зумовлене міцними позиціями цієї фонемі у карпатських говірках української мови [пор. 15:21-22]. Втім, Ю.Удольф, який кваліфікує термін магура як древнє слов'янське утворення, бачить тут корінь іє. ***meg(h)-** **великий**, пор. гр. **μεγας**, з відсутньою сатемізацією й суфіксом **-ур/-ор** [42:529].

Певну аналогію до розглянутого становить термін **гóрган** **вершина (високої) гори** [23:20], **гóрганс** **каміння на горі** [34:37; 17:224]. Термін цей дуже поширений в оронімії Східних Карпат. Передусім йдеться про центральну частину Бескидів на Бойківщині та Гуцульщині, яку географи іменують Горгани [7,2:478; 3:965; 10:1981], а місцеве населення, не вживаючи цієї узагальненої множинної форми, іменує тут чимало окремих гір в однині — **Горган** (три гори), а також з диференціюючими ознаками — **Бурачківський**, **Вишківський**, **Ілемський**,

Козій, Малий, Великий, Синій Горган [34:126-127; 23:57]. Я. Головацький [5:83] подає навряд чи виправдану пом'якшену форму Горганъ з кінцевим наголосом.

Термін **гoргaн** усі вчені одностайно виводять з рум. *gorgan* курган [34:37; 23:20; 30:196]. Румунська лексема поширена в оронімії Румунії: *Gorgan, Gorganul* (12 об'єктів), *Gorgana, Gorganele, Gorgani* та ін., також з фонетичною варіантністю: *Corhana, Corhanul, Corhani, Corsanul* [35:36]. І виводять її з рос. [32:342] або укр. **курган**. Українському поясненню віддає перевагу Й. Йордан, бо воно ліпше мотивується географічно і не заперечується фонетично, пор. наведені топоніми типу *Corhanul* і варіанти апелятива *corhan, curhan* із щілинним, а не проривним звуком [35:36].

Взаємообмін термінами (українці румунам — курган, а румуни українцям -фонетично трансформований горган) не міг бути аж надто давнім, бо в межах Славії слово курган свідчиться, власне, тільки у східних слов'ян (уперше — під 1224 р.), а подибуване в деяких західно- та південнослов'янських мовах уважається російським запозиченням. Східні ж слов'яни взяли це слово у тюрків, найімовірніше — з куманської (половецької) мови, де *kurgan* — фортеця, висока могила [9,3:152]. Однак тлумачення слова як блукаючого тюркізма робить незрозумілим його значне поширення у карпатській топонімії. Чи не має воно зв'язку із оронімом *Karkonosze* й, відповідно, древньої, ще доіндоєвропейської генези? Пор. ще гідронім *Korghany* у басейні Західного Бугу [33:158].

В. Поляк, ґрунтовно аналізувавши всі існуючі тлумачення ороніма Крконоше, приєднався до думки Й. Губшміда про доіндоєвропейське постання першого компонента цього композита (окрім широкіх іє. паралелей, зокрема кельтських та західнороманських, є й неіє., напр., бербер. *akerkus* *скеля*; вихідна форма **kurk-* > псл. **кърк*) і прийнятно пояснив другий його компонент як германський переклад першого, пор. англосакс. *paess* *скеля* тощо. Він же долучив до інтерпретації компонента **кърк* і подзвінчену форму — алб. *gërgalle* *кам'янисте місце, осип* [40:227-234], що не може бути відокремленою від карпатського оротерміна **горган**.

З того всього з високим ступенем імовірності можемо висновувати, що українська та румунська мови лексемами не обмінювалися, а обидві зберегли древній оронімічний релікт, в укр. — з **gъrg-*, подзвінченням вихідного **кърк*, пор. ще [36:160-161]. І тут теж дуже ймовірним є фракійське посередництво. А тюркський **курган** до генези

слова **горган** відношення не має. Курган міг вплинути на цю автохтонну форму лише вторинно, якщо взагалі хоч якось вплинув.

Виразним псевдорумунізмом є ще одна карпатська орографічна група. Йдеться про оротермін **гропа** *кітловина на полонині*, пор. ще гропи, род. *грозів місцевість, вкрита ямами, ярами* [3:11]. Термін **гропа** відомий і з ширшим значенням *полонина* та є переважно карпатським, хоч Т. Марусенко зафіксувала його також у Житомирській та Кіровоградській областях [17:225]. Цьому термінові відповідає чималий ряд оронімів, пор. *гуцульські гори Гропа* (4 об'єкти) [34:138], множинне *Гропи* [там само], *Мала Гропа* [22:26], *бойківські Грофа* і *Кін Грофецький* [10:37; 19:30; 23:75], одиничне *Гропа, Грофа гора* у *Карпатах, Стрийського повіту* [5:93]; *словацькі гори Гропа* (3 гори), *Грапу* (2 гори), також *Grófňa, Grófovec* [38:159]. Практично усі дослідники виводять цей термін і, відповідно, пов'язані з ним ороніми з рум. *грозаря яма* [9,1:601; 8:93-94]. Але ця рум. лексема, маючи в Румунії значне топонімічне поширення [35:28-29], у свою чергу виводиться з алб. *грозє яма, прірва* [32:348; 6:19], яке етимологізується з псл. **groвъ* [3:11]. Однак це етимологічне коло незадовільне ані фонетично (поява *ц*, а надто *ф* з *б* залишається незрозумілою), ані семантично, ані територіально. Адже термін **гропа**, з фонетичними і значенневими варіаціями, знаний зі слов'янських мов також польській, словацькій, чеській, болгарській, сербській і хорватській. Можемо досить надійно висновувати, що перед нами типовий карпатизм, причому з тих, що їх джерелом став "найдавніший субстрат" [1:12-13]. Оскільки лексема надійної іє. етимології не має, В. Махек зіставив її з італ. *ггерро урвище, схил* і відніс до праєвропейських, тобто доіндоєвропейських [37:117]. Мабуть, це дійсно так і є.

Не можемо виключити можливість доіндоєвропейського постання оронімів, пов'язаних з терміном **холм** *горб*. Термін цей в українській мові вживається зрідка, але все ж фіксується [17:253; 20:595]. В українських текстах XIV-XV ст. він активно вживався [26:146]. А ось у Заставнівському районі Чернівецької обл. є узвищення **Хом** і біля нього поле *Над Хомом*. Ця назва **Хом** — фонетично закономірний результат розвитку *холм* > *ховм* > *хом*. Цей автономний розвиток (при повному забутті твірного терміна) і поява нерухомого наголосу свідчать про не книжне і не чужинецьке, а народне й древнє постання назви. У бойків двічі фіксуються назви *гори Хом*, в одному випадкові — з красномовним варіантом *Хоум* [23:57]. На фоні назви **Хом** і *гуцульські ороніми Хомяк* [28:4] чи *Хомек*, він же *Stóg Chomiakowski*, також

Chomeński Grzbiet, Chomińska Góra чи просто Chomeńskiuj [34:177] разом з горою Гомул, з рум. артиклем [28:1; 34:128], бойківські Chomowiec, Chomyńskie [23:71] варто пов'язувати не з антропонімом Хома, як то чинять записувачі, а теж із терміном холм. Пор. ще старовинне українське місто Холм (і Холмську Русь), що нині знаходиться у Польщі.

Термін холм знаний є усім трьом групам слов'янських мов і сягає праслов'янських часів. Псл. *хьлмъ виявляє особливі зв'язки з германськими мовами (пор. хоча б Стокгольм) і тому вважається дослідниками запозиченням з герм. *hulma-. М. Фасмер стоїть на цій позиції категорично [24,4:255], а О.Трубачов — з певними ваганнями ("скоріш за все"), відхиляючи проте заперечення А. Брюкнера проти запозичення як надто загальні [29,8:138-139]. Але думка А. Брюкнера має серйозні підстави. Топографічні назви не запозичуються так, як назви мандрівних предметів. Етнос мусить мешкати при тих топографічних об'єктах, для яких витворює наймення, що його можуть успадкувати етноси-наступники. Тому міркування В. Махека, що слов'янська та германська лексеми успадковані з праєвропейської (доіндоєвропейської) мови, імовірно з *kultm-, звучить досить переконливо, тим паче, що на думку вченого, "слов'яни та германці мають багато топографічних "праєвропейських" назв" [37:158, пор. 76]. Виразне збереження цієї лексеми у карпатській оронімії та своєрідний, автономний озвукоток цієї оронімії (Хом!) промовляють, разом із самою специфікою рельєфу, за те, що передача слов'янам доіндоєвропейського слова, звісно через посередників, відбулася первісно саме у Карпатах.

Нібито про це свідчить і древній оротермін, пов'язаний з лексемою холм і представлений у межах української мови передусім у Карпатах, причому представлений рясно і з численними варіантами: а) чолб [34:34], чолопок, можливо сюди ж і чубок [17:253]; б) щолб, щовб, щоб, також щобла, щовба, щолопок, щомб, щомбур [17:254], щчоўп, щчіп (род. щчуба), штовб [21:396], ščoubók, ščoubuk [23:32]. Значення всіх цих варіантів практично тотожне — *вершина гори*. У карпатській оронімії термін цей відбитий дуже масштабно. Я. Рудницький зафіксував у бойків 9 гір з назвою Щовб, притому варіант з д. Szczołb, він знайшов тільки на картах [23:59]. Є. Поспелов у центральній частині Східних Карпат відзначив 5 гір з назвою Щолб [22:25]. Ороніми Щовб і Щомб зафіксовані в різних місцевостях Буковини, де термін щовб означає невисоку гору з заокругленою вершиною та порослу лісом.

М. Бліха знайшов в Ондавській і Топлянській долинах Східної Словаччини понад 60 топонімів з назвою Ščob, Ščor, у некінцевій позиції — тільки з дзвінким приголосним: Na Ščobi, а також назви Šor та Šolr [31:156, 58]. Сюди ж і відома прикордонна станція Чоп. Довідник вказує у Словаччині 6 гір Ščob, а також Ščobík і Ščoby [38:193].

Варіанти терміна є в основному результатом автономного, вже оронімічного його фонетичного жаття. Так, форма щомб — елементарна асиміляція звукосполучення *рб* чи може ще давнішого *лб*: щовб, щолб [пор. 27:22]. Асиміляція могла дійти й до повного поглинення попереднього приголосного: щоб, чоп (і чубок). Оглушення *б* трапляється не тільки у кінцевій позиції, як то засвідчують матеріали М. Онишкевича та М. Бліхи. Похідні щолопок, чолопок (з другим повноголоссям) демонструють у лексемі давню паралельність кінцевих *б/ц*. Тут маємо повну відповідність до пари стовб — стовп, що відбиває коливання *б/ц* ще індоєвропейського рівня [24,3:765]. У парі човб — щовб первинним маємо визнати перший, менш поширений варіант, а другий — найімовірніше його префіксальним ускладненням, пор. щастя, псл. *súčestuje.

Ця вихідна форма човб < чолб визнається етимологічно неясною [30:198]. О. Трубачов, зважаючи на чес. člup, діал. čur *горб* та рос. діал. челпан *горб, гірка*, реконструює псл. *čülprú, з глухим приголосним, але теж називає це слово "неясним утворенням" [29,4:144]. До речі, один з доказів цієї реконструкції, рос. челпан, на досить аргументовану думку О.Матвеева, є зовсім не слов'янським утворенням, а фінно-угорським запозиченням [18:26-29]. І з цих двох інтерпретацій треба обирати: або — або. Говорити про "контамінацію питомого й запозиченого слова" [2:25] абсолютно недоречно. Хіба в душі "арктобалтських" ідей В. Поляка...

Між тим В. Махек висловився за "праєвропейське" (доіндоєвропейське) постання слова *čьlprъ, етимологічно пов'язуючи його з *хьлмъ. Йдеться про співвідношення *kultm- : *kilm- із зміною *м/р* (чи *л*) в останньому випадкові [37:76]. У другому виданні свого словника В. Махек уже вдався до реконструкції псл. *ščülprú, а не *čülprú і відзначив германські зв'язки цього слова, зокрема англ. shelf *мілина* (пор. запозичене відти *шельф*), що не заперечує ймовірності його доіє. постання. Утім, усі етимологічні труднощі цього справді важкого для інтерпретації слова, здається, були б подолані, якби його пов'язувати не з хьлмъ, а із згаданою древньою парою *stǫlbú — *stǫlpú, однак — з прийняттям йотової епентези (експресивна інфікація?): *stjǫlbú — *stjǫlpú.

Якщо в гідронімії ми не віднайшли жодного доіє. сліду, то у карпатській оронімії таких слідів трохи призбиралося — 5, а з Товтрами 6 оронімічних груп, пов'язаних з певним оротерміном (чи кількома спорідненими термінами).

Натомість у гідронімії Карпат зафіксовано чимало досить виразних давньоєвропейців, тоді як в сронімії маємо лише одну давньоєвропейську орогрупу сигла. І дуже показово, що й вона генетично пов'язана з гідрооб'єктами, а не з рельєфом.

Як витлумачити цю розбіжність? Пояснення, гадаємо, доволі просте. Давньоєвропейці прийшли до Карпат з рівнинних місцевостей, тобто з гарним річковим досвідом і з поганим — гірським. Тому іменування (власне — термінологію) г.р вони значною мірою засвоювали від тубільного доіндоєвропейського населення (а воно у Карпатах було, що доводиться археологічно), а річкам давали свої власні імена, частина яких дожила до наших днів. Власне кажучи, саме тому, що давньоєвропейці, з'явившись у Карпатах, добре знали, що таке річка, і погано що таке гора, карпатська оронімія ліпше зберегла давнину, ніж карпатська гідронімія. Цей феномен зиявляється і в інших випадках.

Література

1. Бернштейн С. Б. Проблемы карпатского языкознания // Карпатская диалектология и ономастика. — М., 1972.
2. Востриков О. В. Финно-угорские лексические элементы в русских говорах Волго-Двинского междуречья // Этимологические исследования. — Свердловск, 1981.
3. Герман К. Ф. Оронимы-карпатизмы в украинских говорах Северной Буковины // Симпозиум по проблемам карпатского языкознания. — М., 1973.
4. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. — К., 1981.
5. Головацкий Я. Географический словарь западославянских и югославянских земель и прилегающих стран. — Вильна, 1884.
6. Десницкая А. В. К интерпретации балканизмов в карпатской лексике // Общекарпатский диалектологический атлас. Лингвистические и этнографические аспекты. — Кишинев, 1976.
7. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. — Львів, 1993-1994. — Т. 2-3.
8. Еремия А. И. Орографические термины в карпатской топонимии // Общекарпатский диалектологический атлас. Лингвистические и этнографические аспекты. — Кишинев, 1976.

9. Етимологічний словник української мови. — К., 1982-1989. — Т. 1-3.
10. Зубаль Я. Заповідник України Горгани // Літопис Бойківщини. — 1981. — № 1/33.
11. Иллич-Свитыч В. М. Лексический комментарий к карпатской миграции славян // Известия АН СССР. Отд. лит. и яз. — 1960. — Т. 19. — Вып. 3.
12. Карпатский диалектологический атлас / С. Б. Бернштейн, В. М. Иллич-Свитыч, Г. П. Клепикова и др. — М., 1967.
13. Карпенко Ю. О. Українське-молдавська взаємодія в оронімії Буковини // Восточнославянско-восточнороманские языковые, литературные и фольклорные связи. — Черновцы, 1966.
14. Карпенко Ю. А. Из наблюдений над украинской оронимией // Оронимика. — М., 1969.
15. Карпенко Ю. О. Праслов'янська оронімія Українських Карпат // Записки з українського мовознавства. — Одеса, 1999. — Вип. 7.
16. Карпенко Ю. О. Некарпатські назви Карпат // Записки з ономастики. — Одеса, 1999. — Вип. 1.
17. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов: Названия рельефов // Полесье. — М., 1968.
18. Матвеев А. К. К этимологии русского диалектного челпан // Études Finno-Ougriennes. — Budapest, 1975. — V.10.
19. Мацків Т. Бойківські Карпати // Літопис Бойківщини. — 1983. — № 1/37.
20. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. — М., 1984.
21. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. — К., 1984. — Ч. 2.
22. Поспелов Е. М. Географическая терминология в микротопонимии Восточных Карпат // Микротопонимия. — М., 1967.
23. Рудницький Я. Географічні назви Бойківщини. — 2-е вид. — Вінніпег, 1962.
24. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1964-1973. — Т. 1-4.
25. Хубшид И. Дославянские и дороманские этимологии // Этимология 1967. — М. 1969.
26. Худаш М. Л. Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV-XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови. — К., 1962. — Т. 5.
27. Шульгач В. П. Українські етимології. 21-28 // Мовознавство. — 1997. — № 2-3.
28. Шухевич В. Гуцульщина. — Ч. I // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 2.
29. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. — М., 1976-1981. — Вып. 3-8.

К ЭТИМОЛОГИИ НЕМЕЦКОГО *SCHATZ* И РУССКОГО *СКОТ*

Немецкое *schatz* «сокровище» и русское *скот* — лексемы с многовековой историей, имеющие параллели в германских, славянских, балтийских и других индоевропейских языках (гот. *skatts*, да. *skeatt*, др. скат, днв. *skaz деньги, имущество*, др.-исл. *skattr деньги, имущество, налог*, др.-фриз. *sket(t) скот, деньги*, стлав. *skotъ*, чеш. *skot*, сербо-хорв. *скот*, слов. *skot детьныи, приплод*, греч. *skatamizein*, лит. *skasti прыгаты*, лат. *skatere бить ключом* [3; 2].

Звуковой состав и семантика этих слов могут свидетельствовать об их изначальном родстве, как и о том, что в ходе исторического развития они претерпели такие фонетические и семантические изменения, которые затрудняют установление родства между ними (ср. нем. *Schatz сокровище*, рус. *скот*, лит. *skasti прыгаты*, греч. *ktenos скот*).

Германисты едины в том, что немецкое *Schatz* (дат. *skat*, шв., норв. *skatt сокровище, драгоценности*) возникло на базе древнегерманского *skatta- скот* [6]. Первичное, доисторическое значение «скот» и производные «деньги», «имущество» соотносятся как метафорические на интралингвистическом уровне древнегерманских языков, хотя исконное значение *скот* уже утрачено этими языками. Древнефризскому *sket(t)*, напротив, свойственно еще первичное значение «скот» и производные «деньги», «имущество» [16]. Метафора, обусловившая перенос по сходству, в ту пору — живая и устойчивая, потому что у древнефризского *sket(t)* сохранено еще изначальное доисторическое значение «скот», а основанием сравнения (*tertium comparationis*) послужило известное многим народам, и германцам в том числе, использование скота в качестве обменного эквивалента (денег) в торговом обращении.

Внутрилингвистические метафорические корреляции значений *sket(t)* (др.-фриз.) *скот, деньги, имущество* экстраполируются и на межъязыковой уровень древнегерманских языков (др.-фриз. *sket(t) скот* — гот. *skatts*, да. *skeatt*, др. — исл. *skattr*, днв. *skaz*, др. скат *деньги, имущество*). Напротив, межъязыковые метонимические отношения устанавливаются между стлав. *skotъ скот* и лит. *skasti*, греч. *skatamizein прыгаты*, ведь в семантике имени отражается и тот признак объекта (скота), который реализуется в глагольном действии.

Смысловые соотношения однокорневых существительного и глагола здесь аналогичны тем, которые наличествуют между нем. Frosch, англ. frog, нид. vogs, фриз. frosk *лягушка* и их сородичем глаголом *прыгать* (рус.), *пригати* (укр.), *sprungti вскакивать* (лит.).

На основе симплекса skotъ (стслав.) в сербо-хорватском образован дериват скотница «стельная корова», а в словенском — производный глагол skotnoti *плодиться* (skot *детеныш* или от kotiti se *плодиться*). В. В. Мартынов считает праслав. skotъ и словен. kotiti se генетически тождественными [9]. И действительно, они различаются наличием/отсутствием инициального свистящего -s- в корне *sk*, выступающем в трех разновидностях: sk - k - s (ср. лат. securis *топор*, др. исл. skera *резать*, греч. kampe *поворот, изгиб* [9:244], а это может свидетельствовать об их родстве, как и русских скот — котиться, рождать (о кошке, овце).

Наряду со словом skatts (гот.), skeatt (англ.), skattir (др.-исл.), skaz (двн.), skat (дс.) *деньги, имущество*, sket(t) (др.-фриз.) *скот, имущество, деньги* в древнегерманских языках наличествовало синонимичное слово иного корня: faihu (гот.), feoh (да.), fihu (двн.), fe (др.-исл.) *скот*, fia (др.-фриз.) *имущество, деньги, богатство* [8], родственное латинским pecu, pecus (*мелкий*) *скот*, pecunia *деньги*, др.-инд. rasú, авест. rasu *скот*, ст.-лит. rékus, др.-прусс. Peksu *скот* [8:146, 580]. Появление этих синонимов в древнегерманских языках объясняется проникновением праславянского skotъ в прагерманский [9].

Ввиду того, что у славян сохранилось первоначальное значение, писал по этому поводу А. Г. Преображенский, а в германском преобладает вторичное, можно думать, что слово перешло к германцам от славян [14]. Ф. Клюге, М. Фасмер и другие, напротив, говорят о заимствовании ст.слав. skotъ *скот* из прагерманского [8; 25]. Наконец, высказывается и третья точка зрения о параллельном, независимом освоении прагерманским и праславянским этого слова из какого-то восточного языка [9]. На возможность генетического тождества прагерм. *skatta — *скот* и праслав. *skotъ *скот* указывал болгарский лингвист Ст. Младенов [10]. И хотя его теория была подвергнута критике, это несомненно иной и более реалистичский подход при решении вопроса о генезисе праслав. *skotъ и прагерм. *skatta *скот*.

В ходе исторического развития германских языков столкновение синонимов skatts, faihu (гот.), sceatt, feoh (да.), scaz, fihu (двн.), skattr, fe (др.-исл.) привело к их смысловой дифференциации в отдельных языках и, в частности, к утрате словами scaz (двн.), skatts (гот.), sceatt (да.), skattr (др.-исл.) значения *деньги* и закрепления за ними более

отвлеченного производного осмысления «сокровище», «богатство». В скандинавских языках у skattr (норв.), (шв.) skatt, (дат.) skat сохраняются также значения *налог, подать*, а в исландском у skattur — лишь значение *налог, (ист.) дань* [2, 3, 7].

В немецком языке, напротив, симплекс Schatz *сокровище, драгоценность* утратил значения *деньги, подать*, однако они не исчезли бесследно и продолжают жизнь в словообразовании, ср. Schatzmeister *казначей*, т.е. хранитель, распорядитель денег, Schatzamt *казначейство*, Schatzung (уст.) *обложение поборами, податью*. Его когнат sceatt в современном английском вышел из активного употребления и является теперь историзмом и нумизматизмом. Причина сокращения семантических связей слова — заимствованные из французского в 12 веке слова treasure (< ст.фр. tresor *сокровище*) и столкновение синонимов treasure и sceatt.

Иная участь их синонима vieh (нем.), vee (нид.), fe (фриз.) в западногерманских языках. Они сохранили значение *скот*, но утратили производное «деньги», за исключением английского fee *гонорар, денежное вознаграждение*, у которого исконное осмысление *скот* предано забвению не без влияния иноязычного слова cattle *скот* (с 13 в. [22]).

В исландском и фарерском, напротив, старое значение «скот» и производные «деньги», «богатство» и поныне являются общим достоянием говорящих. В континентальных скандинавских языках производное fe (fæ, fä) «богатство», «имущество» вышло из активного употребления и подается в словарях с пометкой устаревшее, либо не приводится вообще [24], в то время как первичное значение «скот», как и в большинстве западногерманских языков, обнаруживает устойчивость в употреблении и при наличии синонимичных (ср. шв. boskar, норв. kveg, дат. kvæg *скот*).

В связи с произошедшими смысловыми изменениями нарушены древние синонимические корреляции анализируемых слов Schatz (Schat, skat(t)) и Vieh (vee, fe, fæ, fä) в современных германских языках. Теперь эти слова включаются в иные синонимические ряды, ср. нем. Schatz, Juwel, Kleinod, Hort, англ. money, fee, cash, copper, penny, dollar, gold, silver, change *деньги* и т. п., нид. scat, kostbaarheid, juweel *сокровище* и т. п. [6, 22].

По крайней мере четыре фактора фонетического порядка в пользу объяснения происхождения праславянского skotъ *скот* и прагерманского *skatta — от единого первоисточника, исключают заимствование из прагерманского в праславянский et vice versa.

1. Праславянское (индоевропейское) краткое \acute{o} в *skotú* закономерно соответствует краткому германскому \ddot{a} в *skatta-*, как и в других словах, восходящих к единому индоевропейскому прототипу (напр., греч. $\acute{o}\kappa\tau\omega$, лат. *octo*, стслав. *осъ восемь* — двн. *aht*, гот. *ahtau*, др.-исл. *atta восемь*). Различие вокализма в словах *skotъ* (праслав.) и **skatta-* (прагерм.) делает невозможным постулируемое проникновение германского **skatta-* в праславянский, так как закономерным было изменение и.-е. \acute{o} > герм. \ddot{a} , а не наоборот.

2. Древнеисландская форма *skattr налог, сокровище* [3] (исл. *skattur*) — закономерное образование от индоевропейской формы **sk(h)ot(h)os*. Ср. и.-е. **sk(h)ot(h)os* > герм. **skattaz скот*, др.-исл. *skattr налог, сокровище* при редукции конечного *-t-* в других германских языках, как и в других словах (напр., герм. **dagaz* > рун. *dagar*, да. *dæg*, др.-фриз. *drei*, дс. *dag*, двн. *tac день*; и.-е. **ghostis* > герм. **gastiz* > рун. *gastir*, да. *giest*, двн. *gast*, дс. *gast*, гот. *gasts*).

От этой же индоевропейской формы **sk(h)ot(h)os* «скот» произошла и праславянская *skotъ скот* при утрате аспирации глухими смычными *-k-* и *-t-* и редукции окончания *-os*.

3. Двухконсонантный корень *sk-* существовал в индоевропейском языке в трех разновидностях: *sk - k - s* [1, 12] и поэтому через посредство опущенного *-s-* индоевропейское **sk(h)ot(h)os* соотносится с греческим существительным *ktenos скот*, выводимым из и.-е. **(s)kten-os*. Форма *ktenos скот* в древнегреческом рассматривается как образование на *-no-* с долгой огласовкой суффикса и нулевой — корня. Этимологически и по семантике греч. *ktenos скот* коррелирует как с прагерманским **skatta-*, так и с праславянским **skotъ*, что в пользу самостоятельного развития трех этих слов от единого раннеиндоевропейского корня *sk-* [4:243], присоединившего впоследствии различные расширители.

4. Геминация интервокального согласного в германских языках (и.-е. *th* > герм. *t* > *tt*) объясняется экспрессивным словообразованием, как и во многих других словах германских языков [8].

Эти данные могут, по-видимому, свидетельствовать о том, что не было миграции рассматриваемых лексем германских и славянских языков ни в том, ни в другом направлении, ибо они происходят от единого индоевропейского первоисточника. А так как это исконно индоевропейское слово, сам по себе отпадает вопрос о его заимствовании из какого-то восточного неиндоевропейского языка.

Теория независимого развития форм **skotъ* (стслав.) и *skatta-* (пра-

герм.) от единого индоевропейского первоисточника, исключая заимствование, опирается, таким образом, на существование в раннем индоевропейском двухфонемного согласного корня *sk-* «скот» [9:299], удлинненного впоследствии формантом *-t-*: **sk + t* > **skt скот*, и на фонетические законы, обнаруживающие здесь удивительную регулярность. При дальнейшей модификации формы **skt-* возникают основы **sk(h)ot(h)os* и **(s)ktenos скот*, различающиеся наличием / отсутствием интервокального форманта *-t-* и полногласия в корне.

Из этих двух однокорневых основ развиваются стслав. *skotъ*, прагерм. *skatta* и греч. *ktenos скот*.

Существование соотносимых однокорневых глаголов *skatamizein* (греч.) *skasti* (лит.) *прыгать*, *skatere* (лат.) *бить ключом, фонтаном* — дополнительное тому подтверждение, несмотря на значительный семантический разрыв между именами *скот*, *Schatz*, *schat*, *skat(t)* и указанными глаголами.

Сравнительная семасиология германских языков располагает многочисленными данными подобной дивергенции смысла однокорневых слов разных лексико-грамматических классов [18, 19], однако это не опровергает их генетическое родство.

И нет ничего удивительного в том, что древнегреческое существительное *ktenos скот* и глагол *skatamizein прыгать* [12] восходят к варьирующим индоевропейским основам, соответственно **(s)ktenos* и **sk(h)ot(h)os скот*. Подобное варьирование возможно не только на межязыковом уровне (ср. лит. *skasti прыгать* - греч. *ktenos скот*), но и на интралингвистическом.

Литература

1. Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык. — Л., 1986.
2. Аракин В. Д. Норвежско-русский словарь. — М., 1963.
3. Берков В. П. Исландско-русский словарь. — М., 1962.
4. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984.
5. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. — М., 1958.
6. Duden. Das Herkunftswörterbuch. Eine Etymologie der deutschen Sprache. — Mannheim, 1963.
7. Крымова Н. И. и др. Датско-русский словарь. — М., 1975.
8. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. — 21. Auflage. — Berlin, 1975.

9. **Мартынов В. В.** Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. — Минск, 1963.
10. **Младенов Ст.** Старите германски елементи в славянските езици // Сборник за народни умотворения. Наука, книжница. — София, 1909. — Т. XXV (VII).
11. **Миланова Д. Э.** Шведско-русский словарь. — М., 1962.
12. **Menge H.** Griechisch-deutsches und deutsch-griechisches Wörterbuch. Berlin, 1927. — Bd. 1-2.
13. **Немецко-русский синонимический словарь.** — М., 1962.
14. **Преображенский А. Г.** Этимологический словарь русского языка. — М., 1959. — Т. 1-2.
15. **Поспишиль А. О.** Греческо-русский словарь. — К., 1890.
16. **Richthofen K.** Altfriesisches Wörterbuch. — Göttingen, 1840.
17. **Силин В. Л.** Этимология и семантика слов. — Днепропетровск, 1990.
18. **Сравнительная грамматика германских языков.** — М., 1962. — Т. 2.
19. **Силин В. Д.** Родственная лексика германских языков. Сравнительно-семасиологическое исследование. — Днепропетровск, 1984.
20. **Силин В. Л.** О функциональных особенностях когнатов германских языков // Языковые единицы в парадигматике и семантике. — Днепропетровск, 1990.
21. **Stender-Petersen A.** Slavisch-Germanische Wortkunde. — Göteborg, 1927.
22. **The Oxford English Dictionary.** — Oxford, 1970. — Vol. 9.
23. **Van Dale.** Groot woordenboek der Nederlandse Taal.-'s-Gravenhage, 1976. — Deel 1-2.
24. **Vries Jan de** Altnordisches etymologisches Wörterbuch. — Leiden, 1977.
25. **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка. — М., 1967-1973. — Т. 1-4.

О. М. Склярченко, О. М. Склярченко

СКЛАДЕНІ ОЙКОНІМИ З ІНТЕРПОЗИТИВАМИ

В топонімії є невеличка, але своєрідна група назв, що мають структуру: I+K+I (I — іменник, K — кснетор, або інтерпозитив). Назви, утворені за цією моделлю, нечисленні в топонімії будь-якої мови, що пояснюється перш за все тим, що вони суперечать загальнотопонімічній тенденції до короткості і тому часто спрощуються, коли випадає або один з повнозначних елементів, або конектор., пор. укр.: Банила над Серетом > Банилів; Волока над Черемошем > Волока; рос.: Ростов-на-Дону > Ростов-Дон; нем.: Sedelitz in der Awe > Sedlitz; Wüstung an der Hohenwald > Wüstung; Neustadt bey Dresden > Dresden-Neustadt; англ.: Burton in Wirhal > Burton; Hales upon Lousyerd > Hales; Kyrkeby upon Werf > Kirkby Wharfe; Aynderby with Stepil > Ainderby Steeple.

Значимо, що топонімічна тенденція до короткості є лише частковим проявом загальномовного принципу економії, що на думку деяких лінгвістів є причиною всіх мовних змін. На важливість мовної економії вказувало багато мовознавців, серед них І. Бодуен де Куртене, О. Пешковський, В. Адмоні, Г. Суїт, А. Мартіне, О. Есперсен, З. Харріс та інші.

Здається, проте, що не можна перебільшувати значення принципу економії. Використовуючи його, можна пояснити далеко не всі мовні зміни. Важко пояснити, наприклад, принципом економії перетворення простих ойконімів в складені, пор. нім.: Schönberg > Schönberg an der Elbe; англ.: Barneby > Barmby on the Moor; Burton > Burton on the Wolds; Chelton > Chilton upon Polden.

При аналізі окремих мовних явищ треба виходити з системного розуміння мови.

Топоніми (ойконіми) не існують ізольовано. Вони складають певну топонімічну систему, з тенденціями, що направлені на уподібнювання назв одна одній. Чим міцніше топонімічна система, тим активніше її конвергентність. «Вирівнювання» топонімів, їх «підгонка» під найбільш вживані топонімічні моделі приводить до появи значної кількості омонімів, що вступає в протиріччя з прагненням топонімів до унікальності, неповторності, що ускладнює виконання ними адресно-вказівної функції. Мова використовує різні фонетичні, морфо-

логічні, синтаксичні засоби для боротьби з небажаною омонімією. Розширення однослівних топонімів додаванням до них додаткових компонентів є одним з цих засобів. Таким чином, назви моделі, що аналізуємо, з'являються та зникають як результат боротьби різномованих топонімічних тенденцій.

Незважаючи на нечисленність, ойконіми моделі I+K+I не гомогенні, розрізняючись генезисом, семантикою своїх компонентів, специфікою інтерпозитивних елементів. Перш за все виділяються назви, у яких конектором є прийменник. В залежності від семантики конектора-прийменика складені топоніми можна поділити на декілька підгруп. Виділяються, перш за все, локативні прийменникові утворення з конектором, що має значення «на», пор. рос.: Комсомольск-на-Амуре; англ.: Newbold on Avon; Stockton on Tees; Burton upon Trent; італ.: Borgofranco sul Po; Moreno sul Po; Rignano sul'Anio; франц.: Charenton-sur-Seine; Isle-sur-Serein; Saint-George-sur-Mer; Saint-Michel-sur-Orge.

Кінцевим компонентом таких утворень найчастіше були гідроніми або відповідні номенклатурні терміни (річка, озеро, тощо), що не випадково. Люди найчастіше вибирали собі житло біля води. Річки та озера були надійним орієнтиром для визначення місця селища, а їх назви — незмінним диференціюючим елементом.

Менш вживаними були складені топоніми з інтерпозитивом-приймеником з семантикою «коло», «біля», «поруч». Кінцевим компонентом таких утворень часто була назва іншого селища. Такі складені назви найчастіше трапляються в німецькій та англійській ойконімії, пор. нім.: Steinbach bei Kesseldorf, Schänitz bei Riesa, Cunsdorf bei Elsterberg; англ.: Burton by Tarvin, Ashby by Partny, Stainton by Langworth.

Таким чином, спостерігається певний взаємозв'язок між значенням прийменника та кінцевим елементом складеного ойконіма. Ще один приклад. Англійський прийменник *under* «під», «біля» сполучається з назвою горба чи лісу, біля якого розташоване селище: Barton under Needwood, Ascot under Wychwood, Sutton under Whitestone Clife, Thorpe under Stone.

Якщо в слов'янських та германських складених ойконімах з інтерпозитивом-конектором найчастіше є прийменник з локально-просторовим значенням, в романських мовах конектором найчастіше буває прийменник з присвійним значенням, пор.: італ.: Albano di Lucania, Belvedere di Spinello, Berzano di San Pietro, франц.: Eau-de-Robec; Grau

du Roi, Gue' de Longroi, Villefranche-de-Lauragais, Pont-d'Herault. Кінцевий компонент в таких утвореннях часто має відантропонімічну генезу.

Загальним для германських і романських мов є конектор з первісним значенням «з», нім.: Neusorge mit Drachenwald, англ.: Clifton with Salwick, Heaton with Oxcliffe, Wray with Botton; італ.: Albese con Cassano, Marcallo con Casone, Ressano con Bomago, Granozzo con Monticello.

Складені топоніми моделі I+K+I мають не лише чітку топонімотворчу структуру, але часто мають прозору семантику, що чітко видно в утвореннях, один з компонентів яких має відапелятивне походження, англ.: Hough on the Hill, Hutton in the Forest, Treby in the Marsh, Leigh on Sea; італ.: Bolzano al Monte, Castel del Bosco, Petrignano del Lago, San Clemente in Valle.

Пояснюється це вторинним характером ойконімії даної моделі. З'явившись порівняно недавно, ці назви ще не встигли пройти шлях різноманітних мовних трансформацій. Важливе значення для зберігання таких топонімів має їх складний багатокомпонентний характер. Складені прийменникові назви населених пунктів являють собою замкнуту мікросистему, члени якої «спираються» одне на одного. Вони взаємопов'язані та взаємозалежні і разом протидіють всім зовнішнім силам. Прийменики, захищені від зовнішнього впливу повнозначними компонентами, що їх оточують, можуть зберігатись без трансформацій тривалий час.

В англійській топонімії, наприклад, за різними екстрамовними причинами довгий час вживались іншомовні прийменники, перш за все французькі та латинські. Інтерпозиційний характер прийменників допоміг їм зберегтись в первісному вигляді аж до сучасності, пор.: Ashby cum Feuby, Byrom cum Sutton, Stratford sub Castle, Langton juxta Partney, Weston super Mare, Brampton en le Mortyhen, Alsopen le Dale, Chapel en le Frith.

Більше того, в деяких ойконімах конектор зазнав ресемантизації. Під час норманського завоювання в топонімії Англії значне місце посідали назви, утворені за французькими словотворчими моделями, в яких інтерпозитивом міг бути означений артикль чоловічого роду однини *le*. Міжкомпонентне місце в топонімах допомогло йому зберегтись. Артикль *le* здобув топонімотворчі потенції вже на англійській мовній основі й почав вживатися із англійськими відапелятивними компонентами, пор.: Barton le Street, Hetton le Hill, Burgh le Marsh, Poulton le Fylde (пор. *field* — поле), Aston le Willows.

Пояснюється це таким чином. Топонімічній системі, крім конвергентних інтертопонімічних тенденцій властиві дивергентні екстратопонімічні тенденції, що скеровані на відрив, відособлення, віддалення від апелятивної лексики. Топонімія намагається створити свій власний арсенал топонімічних маркерів, використовуючи з цією метою також іншомовні запозичення. Так, французька топонімія використовує топоформанти *-ard*, *-aud*, які, за свідомством А. Доза, походять від німецьких слів *hard*, *wald*. В східних районах Німеччини численні назви селищ на топоформанти *-itz*, *-owitz* виникли (як вказує Е. Ейхлер) з слов'янських патронімічних суфіксів *-ичі*, *-овичі*: *Panitz*, *Poititz*, *Bennewitz*, *Reckwitz*.

Використання французького означеного артикля в англійських новоутвореннях зумовлено дивергентністю топонімічної системи. *Le* виступає як своєрідний топонімічний маркер, додатковий індикатор власного імені, котрий, однак, зазнав певних семантичних змін. Артикль був переосмислений як прийменник зі значенням «на», «в». Синтаксичне оточення в цьому випадку стало вирішальним для семантичної трансформації елемента. В цьому зв'язку доцільним здається порушити питання про функціональну значимість мовних одиниць.

В мовознавстві тривалий час панувала думка, що функція мовних одиниць цілком визначається їх іманентним значенням, яке й спрямовує їх подальший розвиток. Ця точка зору не давала можливості з'ясувати численні мовні явища. В дійсності, однак, часто все відбувається прямо протилежним чином: у багатьох випадках не значення елемента формує його вживання, а навпаки, вживання елемента визначає його значення. Зміна вживання спричиняє зміну значення, що яскраво видно на прикладі ресемантизації *le*.

Окрему групу складених топонімів складають конструкції, в яких інтерпозитивом є еднальний сполучник *i*, та, пор. ним: *Hohenhaide und Sackhaus*, *Aldestadt und Wenigbom*, *Kreyne und Klein Teschitz*; англ.: *Hill and Moor*, *Ruckley and Langley*, *Stock and Bradley*; італ.: *Cancello ed Amone*, *Rocchetta e Croce*, *Castrocaro Terme e Terra del Sole*, *Baia e Latina*.

В кожній конструкції зазначеної моделі еднальне слово виконує дві функції: воно здійснює зв'язок та одночасно передає характер відношень між частинами, що сполучаються: підпорядкування-сурядність. Ступінь спаяності компонентів змінюється в різних випадках і багато в чому залежить від специфіки конектора, а також від головних компонентів.

Навіть в утвореннях з підрядним зв'язком субординативність ви-

ражена по-різному і не є ідентичною. Підпорядкування та сурядність не мають чітко визначеної межі, вони розділені перехідною зоною, до якої належать групи з різним ступенем злитості.

В конструкціях з еднальним сполучником і бачимо динамічну рівновагу, «рівноправність» правого та лівого компонентів як в семантичному, так і в структурно-словотворчому аспектах. Обидва члени є або загальними іменниками, або власними географічними іменами. Вони повністю оформлені в структурному відношенні, а сполучник і свідчить про їх адекватність в синтагматичному відношенні.

В мовознавстві уже тривалий час існують дві протилежні думки: вважати сукупність двох або більше рівнозначних слів словосполученням чи ні. Згідно з однією думкою, що походить від академіка П. Ф. Фортунатова, однією з головних ознак словосполучення є його двочленність, що базується на відношеннях підрядності. Фактор об'язкової підрядності виключає конструкції, утворені сурядністю, з числа словосполучень.

Теорія словосполучень як сукупності двох лексико-семантичних одиниць, які перебувають у граматичних взаємовідношеннях означаючого та означуваного, найповніше розвинута в працях академіка В. В. Виноградова.

Слід зазначити, що підрядний тип синтаксичних відношень не може бути єдиним критерієм визначення словосполучень, бо склад та аранжировка лексем, що з'єднані сурядністю, також не є довільною, а зумовлена строгими і постійними законами. Тому все частіше мовознавці схиляються до думки, що будь-яка вільна, граматично організована конструкція лексем є словосполученням, сталість якого визначається єдністю позначуваного поняття (в нашому випадку — географічною назвою). Топонімічний матеріал, що аналізується, дає можливість приєднатися до останньої точки зору. Незважаючи на відсутність у складених ойконімах з конектором — еднальним словом головного та залежного членів, вони складають цілісну словесну групу, топонімічне словосполучення не меншою мірою, ніж утворення з підрядним зв'язком.

Часто, проте, еднальний сполучник виявляється зайвим. Оскільки обидва компоненти складають одну назву, вони в процесі функціонування притягаються один до одного і витісняють інтерпозитивний елемент. Все утворення стає паратаксічно прилеглою конструкцією. З опусканням сполучника змінюється словотворча структура конструкції, яка втрачає свій статус словосполучення, перетворюючись у

своєрідну складну назву, в так званий копулятивний композит: нім.: Kohren-Sahlis (існують ойконіми Kohren, Sahlis), аналогічно: Löbnitz-Bennewitz, Canitz-Wesewitz, Oetzsch-Markleeberg; англ.: Burnham-Norton, Compton Dundon, Stalbridge Weston. Інтерпозитивом може бути означений артикль, пор. італ.: Tragneto l'Abate, Oltre il Colle, франц.: Beire-la-Ville, Sully-la-Chapelle, Villers-l'Hopital. Артикль вживається як інтерпозитив в топонімії романських мов частіше, ніж в германських.

Проведене типологічне зіставлення складених топонімів з інтерпозитивами дало можливість знайти декілька ізоморфних та специфічних факторів, властивих топонімам мов, що були розглянуті.

Література

1. Blaschke K. Historisches Ortsverzeichnis von Sachsen. — Leipzig, 1957.
2. Ekwall E. English Place-Names. — Oxford, 1966.
3. Mussilli A. Nuovo dizionario dei comuni e frazioni di comune. — Roma, 1977.
4. Dauzat A. Les noms de lieux. — Paris, 1937.

Л. М. Устюгова

СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ С СУФ. -К(А), МОТИВИРОВАННЫЕ ГЛАГОЛАМИ С ПОЛНОГЛАСНЫМИ И НЕПОЛНОГЛАСНЫМИ КОРНЯМИ

Известно, что А. А. Шахматов [9:87-88], С. П. Обнорский [3:75-89], А. В. Исаченко [2:349-350] и др. наряду с лексическими церковнославянизмами¹ в составе русского литературного языка выделяли и элементы церковнославянского словообразования. А. В. Исаченко выдвинул предположение о существовании в русском литературном языке двух «регистров» словообразовательных средств, связанных с 2-мя славянскими системами — исконно русской и церковнославянской. Предположение о 2-х регистрах словообразовательных средств, в известной степени справедливое для английского языка [1:156-164], нуждается в глубоком исследовании на материале русского языка. Незавершенность вопроса о роли старославянизмов в системе словообразования русского языка, о чём совершенно справедливо говорил А. Н. Тихонов в докладе на X Международном съезде славистов [6], отчётливо проявляется в словарях [14; 23] и в грамматиках русского языка (ср. положение о чередовании *полногласных* и *неполногласных* сочетаний в [4: 435-436]).

Целью настоящей статьи является сравнение словообразовательной активности (СА)² глаголов с исконными полногласными (*torot*) и заимствованными из старославянского языка неполногласными (*trat*) корнями в словообразовательном типе (СТ) *основа глагола + суффикс -к(а)*. Выбор именно этой группы глаголов с этимологически соотносительными корнями определяется, с одной стороны, сравнительно большим количеством материала для исследования, а с другой — тем, что слова, различающиеся полногласием / неполногласием в корнях и/или приставках, в отличие от слов с другими признаками (рефлексы **tj*, **dj*, **kti*, **gti*, явления начала слова и т.д.), в истории древнерусско-

¹ Это терминология первоисточника. Здесь имеется в виду то, что сейчас называется *старославянизмами*.

² Мы разграничиваем понятия *словообразовательная валентность* и *словообразовательная активность*, понимая последнюю как словообразовательный потенциал, реализованный в узусуально закрепившихся в языке словах.

го и русского литературного языка нового времени 1) сохраняли чёткую противопоставленность как книжные и разговорные элементы; 2) претерпевали активное семантическое взаимодействие, которое в конечном итоге приводило или к семантической дифференциации (*прах/порох*), или к вытеснению одного из членов пары (*брез/берег*); 3) корни и приставки с неполногласием вошли в арсенал морфем русского языка и активно использовались и продолжают использоваться в процессе словопроизводства. Они употреблялись при калькировании иноязычных слов, особенно французских в конце XVIII — начале XIX вв. В современном русском литературном языке этим корням и приставкам отдаётся предпочтение при создании терминов (*молоко*, но *млекопитающее*, *птицемлечник*, *Млечный путь*); 4) и наконец, слова с полногласием/неполногласием, с семантической точки зрения, в русском литературном языке чаще всего противопоставляются по признаку *конкретность/абстрактность значения*, что представляет известный интерес при определении словообразовательной активности глаголов в словопроизводстве имён со значением отвлечённого действия.

Девербативы с суф. -к(а) — это сравнительно новое явление в русском языке: в древнерусском языке зафиксированы единичные случаи употребления существительных с этим суффиксом. В XV-XVII вв. количество данных существительных возрастает [10:173]. Девербативы со значением отвлечённого процессуального признака, образованные при помощи суффикса -к(а), в современном русском языке относятся к высокопродуктивному СТ. Указанные девербативы наиболее характерны для разговорной и профессионально-технической речи [4:161]. В.П.Даниленко отмечает, что СТ с суф. -к(а) «в современном общелитературном языке и в производственно-технической терминологии активнее, чем тип на -ние», хотя философия, история, психология, филология и т. д. сохраняют приверженность к более книжным образованиям на -ние [5:151-152].

В нашем материале имеется около 50 существительных с *torot-/trat-* корнями, образованных от основ глаголов при помощи суф. -к(а). Рассмотрим некоторые особенности этих девербативов.

Принято считать, что девербативы с суф. -к(а), в основе которых отсутствует суффикс мотивирующего глагола, в одинаковой степени соотносятся с парными глаголами обоих видов. Однако анализ словарных дефиниций воссоздаёт несколько иную картину. Ср., с одной стороны: *выволочка* «1. То же, что *выволакивание* в 1-м знач.» [БАС 2, 982]; *вымолотка* «То же, что *вымолачивание*» [БАС 2, 1112], — то есть,

судя по дефинициям, перечисленные существительные соотносятся только с глаголами несовершенного вида (НСВ). С другой стороны: *околотка* «Действ. по глаг. *околотить*» [Д. 2, 589]; *отволочка* «Действ. по глаг. *отволочить* или *отволочь*» [Д. 2, 716]; *оторочка* «1. Действ. по знач. глаг. *оторочить*» [БАС 8, 1511-1512]; *пригородка* «Действ. по знач. глаг. *пригородить*» [БАС 11, 429]; *приноровка* «Устар. Действ. по знач. глаг. *приноровить*» [БАС 11, 630]; *припорошка* «Спец. Действ. по 2-му знач. глаг. *припорошить*» [БАС 11, 688]; *разжелобка* «Действ. по глаг. *разжелобить*; стык двух скатов кровли и жёлоб между ними; ендова» [Д. 4, 30]; *ухоронка* «Простореч. 1. Действ. по знач. глаг. *ухоронить*, *ухорониться*» [БАС 16, 1128], — то есть все перечисленные существительные с суф. -к(а) мотивируются глаголами совершенного вида (СВ). Большинство девербативов с *torot-* корнями сохраняет структурную и семантическую связь с мотивирующими глаголами и имеет значение отвлечённого процессуального признака: *голодовка* «То же, что *голодание*; отсутствие пищи» [БАС 3, 229]: «<...> обычные современные городские жители, морально не подготовленные к длительному голоданию, легко переносили недельную полную голодовку...» [13:41]; «Холера уже в Саратове. <...> После голодовки она должна бы в сущности жестоко потрепать приволжский край, но этого не будет» [25:84].

В словарных дефинициях некоторых девербативов с суф. -к(а) отсутствует прямая соотнесённость с мотивирующим глаголом, однако включение в эти дефиниции существительных с суф. -ни[- / -ени]- или с суф. -к(а) указывает на наличие в значениях анализируемых лексем семы отвлечённый процессуальный признак: *выколотка* «1. То же, что *выколачивание*» [БАС 2, 1071]; *заморозка* «Спец. То же, что *замораживание*» [БАС 4, 686]; *заворошка* «Простореч. и обл. Неожиданное осложнение, замешательство, путаница...» [СУ 1, 907]; *проволочка* «1. Разг. Задержка, промедление при выполнении чего-либо» [БАС 11, 982]; *сноровка* «Ловкость, навык в каком-либо деле; умение ловко и быстро справиться с каким-либо делом» [БАС 13, 1506]¹ и «Приобретённое практикой, опытом умение ловко и быстро справляться с каким-либо делом» [БАС 4, 167].

Существительное *жеребьёвка* «Установление права на что-либо выниманием жребия и т.п. способом» [БАС 4, 86], в отличие от дру-

¹ Ср.: *сноравливать*, *сноровать* «1. Пытаться, стремиться сделать что-либо, уложив время, момент, проявив ловкость, сноровку и т. п.; ухитряться, умудряться» [БАС 13, 1505].

гих анализируемых лексем с *totot*-корнями, в современном русском языке не соотносится с глаголом (ср. *жеребьевати* «Тянуть жребий» в [Сл.РЯ XI-XVII 5, 92]). Однако рассмотрение его как производного от существительного *жеребий* [23: 1, 351] тоже не решает проблему, так как не объясняет истоков присущего этому слову значения отвлечённого процессуального признака. Видимо, на синхронном срезе современного русского языка это существительное следует рассматривать как непроизводное.

Девербативы с *trat*-корнями значительно уступают девербативам с *totot*-корнями в количественном отношении (соответственно 7 и 30 слов). Кроме того, прозрачные структурные и семантические связи с мотивирующим глаголом зафиксированы только у существительных *мраморировка* «*Спец.* То же, что *мраморирование*» [БАС 6, 1328] < *мраморировать*, *огласка* «Предание известности, разглашение чего-либо» [БАС 8, 607] < *огласить* и *поздравка* «*Простореч.* 1. То же, что *поздравление*. 2. Торжественный, званый обед или ужин...» [БАС 10, 778] < *поздравить*. В остальных случаях этого не наблюдается. Ср.: *поблажка* «*Разг.* Излишне снисходительное отношение, потворство кому-, чему-либо» [БАС 10, 34] / *поблажать* «*Устар.* и *разг.* Делать *поблажку*, потворствовать кому-, чему-либо» [БАС 10, 33]; *перебранка* «Взаимные оскорбления, брань; ссора, сопровождаемая бранью» [БАС 9, 444-445] / *перебраниться* «2. Поругаться со всеми или многими» [БАС 9, 444]; *забранка* «*Устар. простореч.* Брань, ругательства» [БАС 4, 250] / *забранить* «*Разг.* Высказать упреки, порицания; заругать» [БАС 4, 249]; *побранка* «*Разг.* 1. Бранное слово, выражение. 2. *Размолвка*, ссора» [БАС 10, 43-44] / *побранить* «Поругать, пожуричь» [БАС 10, 43]; *побраниться* «Поругаться, побранить друг друга» [БАС 10, 43]. Всем перечисленным девербативам с *trat*-корнями в большей (*перебранка*) или в меньшей степени (*забранка*) присущ оттенок значения *отвлечённый процессуальный признак*, однако в современном русском языке не все указанные существительные могут рассматриваться как мотивированные определёнными глаголами. Такие существительные, как *перегласовка* «*Спец.* Перемена, чередование гласных в корнях слов при сохранении неизменными согласных» [БАС 9, 518]¹ и *огласовка* «*Спец.* Наличие в

¹ Ср. в словаре О. С. Ахмановой: *перегласовка* «То же, что *инфлексия вокалическая*: (*вокалическая мутация, метафория, мутация гласных, перегласовка, умлаут*) англ. *mutation*, фр. *inflexion vocalique*, нем. *Umlaut*, исп. *flexión vocálica*. *Чередование* гласных как грамматический способ, т. е. средство образования грамматических форм» [11: 317, 184].

морфеме того или иного гласного» [БАС 8, 607], по структуре и значению близки к девербативам, однако мотивирующих глаголов для них в современном русском языке нет. В словаре А.Н.Тихонова они рассматриваются как префиксально-суффиксальные образования от субстантивированного прилагательного *гласный* (звук) [23:1, 222].

Девербативы с суф. *-к(а)* часто развивают вторичные конкретные значения, чаще всего результативные: *пригородка* «2. То, что пристроено, пригорожено к чему-либо» [БАС 11, 429]. В ряде случаев результативные значения вытесняют значение отвлечённого процессуального признака (ср.: *сторожка* «1. Небольшой домик, помещение для сторожа. 2. *Устар. простореч.* Несение сторожевой службы, охраны» [БАС 14, 956-957]) и со временем становятся основными у существительных с суф. *-к(а)*: *перегородка* «1. Лёгкая стенка, разделяющая на части какое-нибудь помещение, пространство, вместилище. 2. *Перен.* То, что отделяет одно от другого, что является преградой между кем, чем-либо» [БАС 9, 532-533]; *отгородка* «*Устар.* Лёгкая стенка, отделяющая часть помещения; отгороженная часть помещения» [БАС 8, 1313]; *насторожка* «*Спец.* Приспособление, посредством которого ловушка, капкан и т.п. приводятся в боевое состояние» [БАС 7, 537-538]. Аналогично *загородка*, *изгородка*, *оболочка* и др.

В нашем материале имеется несколько суффиксально-сложных существительных с суф. *-к(а)*: *сыромолотка* «*Простореч.* То же, что *сыромолот*: **Обмолот** зерна сразу после сушки в поле, без просушки в овине» [БАС 14, 1368]; *головомойка* «*В просторечии.* Нагоняй, выговор» [БАС 3, 225]: «*Напрасно Вы говорили Кундасовой о намерениях моей швестер-теперь мне будет головомойка за неумение держать тайны женские в секрете*» [25:17]; *головоломка* «Загадка, задача, требующая для своего решения большой догадливости, сообразительности. <> Игра с задачами такого типа» [БАС 3, 225] и др. Значение отвлечённого процессуального признака отчётливо представлено только у существительного *сыромолотка*. Частично оно присуще лексеме *головомойка* и существительному *pluralia tantum* *молокопоставки*. Существительные *головоломка*, *молоковозка*, *солomorезка*, *муравь[j]еловки* имеют конкретные предметные значения.

В русской неологии 60-70-х гг. XX в. тоже преобладают слова с *totot*-корнями: *обморозка* «То же, что *обморожение* (*в разг. речи*)» [НРЛ-79, 166], *выгородка* «1. Выгороженная часть съёмочной площадки (*в проф. речи*). 2. Отгороженное место для скота. *Из обл.*» [НРЛ-81, 51], *заморочка* «Что-то путаное, неясное, нудное (*в разг. речи*)» [НРЛ-

82, 69] и сложения *влагозарядка* «То же, что *влагозарядковый полив*: полив для создания запасов воды в почве» [НСЗ 1973, 101], *ворохоочистка* (*пункты ворохоочистки*), *дереворубка* «Машина для измельчения сучьев и веток» [НРЛ-81, 68], *гор/сан/очистка* (*работа автобазы горсаночистки* [НРЛ-80, 273]), *силососоломорезка* и др. Среди неологизмов количество существительных со значением отвлечённого процессуального признака и с предметным значением почти совпадает.

Мы сравнили словообразовательную активность глаголов с *torot-/trat-* корнями в подгруппах девербативов, имеющих значение отвлечённого действия, выраженное различными словообразовательными формантами (результаты этого сравнения представлены в таблицах 1, 2 и 3). Хотя формально мотивирующими для большинства существительных со значением отвлечённого действия являются невозвратные глаголы, тем не менее нами учитывались и возвратные глаголы, так как семантически многие девербативы соотносятся с обоими глаголами. Кроме того, на первоначальном этапе материал группировался с учётом частеречной принадлежности базового слова словообразовательного гнезда (СГ), поскольку частеречная принадлежность этого слова в значительной степени предопределяет не только семантические места, но и словообразовательную активность в парадигме и на последующих ступенях словообразования. В результате проведённого исследования мы получили следующие данные: таблицы 1 и 2 показывают, что девербативы с суф.-к(а) в группах существительных и с *torot-*, и с *trat-* корнями по количеству занимают 3-е место (в скобках указывается количество словообразовательных гнезд по частеречной принадлежности исходных слов, после знака + даётся количество сложных слов). В обеих группах наиболее высокая СА наблюдается в глагольных гнездах, наиболее низкая - в адъективных. В целом же СА глаголов с *trat-* корнями в словопроизводстве существительных со значением отвлечённого действия превышает СА глаголов с *torot-* корнями: соответственно 37% и 29%.

В таблице 3 сравнивается словообразовательная активность глаголов с *torot-/trat-* корнями по 2-м подгруппам существительных: Из таблицы 3 видно, что, хотя в целом СА глаголов с *trat-* корнями превышает СА глаголов с *torot-* корнями, в подгруппе существительных с суф. -к(а) наблюдается противоположное соотношение: СА выше у глаголов с *torot-* корнями (соответственно 3% и 1%).

Кроме рассмотренных различий между существительными со значе-

Таблица 1. Лексемы с полногласными корнями

Лексемы СГ	V intrans.	V trans.	N с суф. -ниj-	N с суф. 0	N с суф. -к-	N с др. суф.	Всего
субстантивные (138)	301	123	60 + 3 сл.	8 + 15 сл.	10 + 8 сл.	3	424 глаг. 81 + 26 сл. (25%)
адъективные (15)	55	33	19	2	-	-	88 глаг. 21 суш. (24%)
глагольные (41)	369	255	105 + 13 сл.	47 + 13 сл.	20 + 1 сл.	7 + 1 сл.	624 глаг. 179 + 8 сл. (32%)
Всего	725	411	184 + 6 сл.	57 + 28 сл.	30 + 9 сл.	10 + 1 сл.	1136 глаг. 281 + 44 сл. (29%)

Таблица 2. Лексемы с неполногласными корнями

Лексемы СГ	V intrans.	V trans.	N с суф. -ниj-	N с суф. 0	N с суф. -к-	N с др. суф.	Всего
субстантивные (65)	162	77	43 + 17 сл.	2 + 4 сл.	3 + 1 сл.	4 + 1 сл.	239 глаг. 59 + 23 сл. (31%)
адъективные (38)	56	30	17 + 3 сл.	-	-	2	86 глаг. 20 + 3 сл. (27%)
глагольные (59)	164	122	80 + 20 сл.	16 + 4 сл.	4	7	286 глаг. 107 + 24 сл. (46%)
Всего	382	229	140 + 40 сл.	18 + 8 сл.	7 + 1 сл.	14 + 1 сл.	611 глаг. 179 + 50 сл. (37%)

нием отвлечённого действия с *totot-* и *trat-* корнями, следует отметить и расхождения в характере мотивирующих основ: существительные с *trat-* корнями обычно мотивируются глаголами совершенного вида [7; 8].

Таким образом, девербативы с *totot-* корнями, образованные при помощи суф. *-к(а)*, в подавляющем большинстве случаев сохраняют прозрачные структурные и семантические связи с мотивирующими глаголами, то есть в современном русском языке они являются живой категорией. Существительные же с *trat-* корнями, представленные небольшим количеством примеров, часто не имеют отчётливых семантических связей с мотивирующими глаголами. В основной массе это устаревшие слова, находящиеся на периферии лексической системы современного русского языка.

Таблица 3

Количество лексем	СГ	глаголов		существительных		
		невозвр.	возвр.	всего	с суф. <i>-ниј-</i>	с суф. <i>-к-</i>
с полногласием	194	725	411	281+44 сл. (29%)	184+6 сл. (17%)	30+9 сл. (3%)
с неполногласием	162	382	229	179+50 сл. (37%)	140+40 сл. (29%)	7+1 сл. (1%)

Литература

1. **Беляева Т. М.** Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. — М., 1979.
2. **Исаченко А. В.** К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков // *Slavia*. — Ročník XXVII. — Sešit 3. — Praha, 1958.
3. **Обнорский С. П.** К истории словообразования в русском литературном языке // *Русская речь*. Новая серия, 1. — Л., 1927.
4. **Русская грамматика.** — М., 1980. — Т. 1.
5. **Русский язык и советское общество** (социолого-лингвистическое исследование): Словообразование современного русского литературного языка. — М., 1968.
6. **Тихонов А. Н.** Старославянизмы в словообразовательной системе русского языка (на материале гнезд однокоренных слов) // X Международный съезд славистов. Славянское языкознание: Доклады. — М., 1988.

7. **Устюгова Л. М.** Глаголы с основой на согласный как мотивирующая база существительных с суф. *-ние/-ение* // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* (Збірник наукових праць). — Ужгород, 1999.
8. **Устюгова Л. М.** К вопросу о словообразовательной активности основ с полногласием/неполногласием в русском языке // Тезисы доп. 49-й підсумкової наук. конф. професорсько-викладацького складу філол. ф-ту УжДУ. — Ужгород, 1995.
9. **Шахматов А. А.** Очерк современного русского литературного языка. — М., 1941.
10. **Шелихова Н. Т.** Словообразование существительных со значением отвлечённого действия // Суффиксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XV-XVII вв. — М., 1974.
11. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов. — М., 1966.
12. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. — Изд. 7. — М., 1978-1980 (Д).
13. **Интересная газета.** — 1997. — № 13.
14. **Кузнецова А. И., Ефремова Т. Ф.** Словарь морфем русского языка. — М., 1986.
15. **Новые слова и значения:** Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 60-х годов / Под ред. Н. З. Котеловой и Ю. С. Сорокина. — Изд. 2. — М., 1973 (НСЗ).
16. **Новое в русской лексике:** Словарные материалы-79. — М., 1982 (НРЛ-79).
17. **Новое в русской лексике:** Словарные материалы-80. — М., 1984 (НРЛ-80).
18. **Новое в русской лексике:** Словарные материалы-81. — М., 1986 (НРЛ-81).
19. **Новое в русской лексике:** Словарные материалы-82. — М., 1986 (НРЛ-82).
20. **Словарь современного русского литературного языка:** В 17-ти т. — М.; Л., 1948-1965 (БАС).
21. **Словарь русского языка:** В 4-х т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. — Изд. 2. — М., 1981-1984 (МАС).
22. **Словарь русского языка XI-XVII вв.** — М., 1978. — Вып. 5.
23. **Тихонов А. Н.** Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. — М., 1985.
24. **Толковый словарь русского языка:** В 4-х тт. / Под ред. Д. Н. Ушакова. — М., 1935-1940 (СУ).
25. **Чехов А. П.** Полное собрание сочинений и писем в 30-ти т.: Письма. — Т. 4-6. — М., 1976-1978.

ФОРМЫ ИНТЕГРАЦИИ ТЕКСТА «ОЧЕРКОВ БУРСЫ» Н. Г. ПОМЯЛОВСКОГО

Художественный текст представляет собой упорядоченное единство, уровни которого, во-первых, организованы в соответствии с авторской концепцией действительности, а также освоением жизненного материала и тем самым подчинены его логике и, во-вторых, находятся во взаимодействии. В данной статье мы постараемся определить, каким образом осуществляется целостность текста «Очерков бурсы» Н. Г. Помяловского. Определяя «спаивание отдельных частей» текста воедино как интеграцию, И. Р. Гальперин так описывает этот процесс: «Объединяя смыслы отдельных СФЕ, содержания отдельных главок, глав и пр. в единое целое, интеграция нейтрализует относительную автосемантию этих частей и подчиняет их общей информации, заключенной в произведении» [2:124].

Сложность решения поставленной задачи обусловлена, в первую очередь, тем, что до сих пор нет однозначности в определении жанра книги Помяловского, а тем самым не уяснена степень ее целостности. Основываясь на том, что в этом произведении раскрывается единый угол зрения на бурсу, являющийся общим для повествователя и героя, а также на том, что каждый из очерков так или иначе затрагивает судьбу главного героя, мы можем предположить, что «Очерки бурсы» — это нравоописательная повесть. Ее тема — «мнимый» и «реальный» прогресс бурсы. Мнимый связан с преобразованием училища: от «периода насильственного образования» к «переходному времени», когда «бросили драть под колоколом, не заставляли держать кирпич в поднятой руке, стоя на коленях среди двора...» [6: 351].

Однако на самом деле все перемены были внешними: насилия из жизни бурсы они не искореняли. Реальный прогресс заключается в возникновении самосознания у бурсака, утверждающегося в решении остаться самим собой, встав на путь крайнего отрицания бурсы, объявив себе «во веки веков нуль» в семинарской зубрежке.

Но эта повесть написана в форме цикла. Н. Г. Помяловский не ограничивается рассказом о судьбе одного бурсака, прозванного Карасем. «Очерки бурсы» явились для него попыткой синтеза, состоящего в том, что представляется «ряд однотипных явлений», которые «дополняют друг друга, расширяя тем самым охват жизненного материала», и, «повторяясь, исчерпывают сущность» [8:142].

Эта форма художественной целостности позволила Н. Г. Помяловскому установить закономерности, акцентировать внимание на том, что объединяет судьбы большинства «погибших и погибающих», а тем самым сделать вывод о сущности такого явления как бурса и его связи с общественной жизнью страны.

Взаимоотражение отдельных частей произведения является показателем того, что автору удастся в нем достигнуть определенной целостности отображаемой картины действительности. Связь частей книги осуществляется на ряде уровней. Как известно, «идейно-стилистическим средоточием, фокусом целого» [1:118] в художественном тексте является образ автора. В «Очерках бурсы» автор непосредственно обращается к читателю со своими выводами, воздействуя на его эмоциональное состояние, нравственное чувство. Так, например, четвертый очерк он начинает с обозначения его главного действующего лица: это Карась. И сразу же называет вопрос, на который собирается этим очерком ответить: «Что это за рыба?». Этот очерк составляет центр книги, что проявляется уже в его объеме — он в два раза больше второго и третьего очерков. Кроме того, он охватывает длительный промежуток времени — четыре года пребывания героя в бурсе — и помогает тем самым понять, как, под влиянием чего и в каком направлении менялось отношение бурсака к учебе и воспитателям. Вначале сообщается о прошлом — первом дне Карася в бурсе и о первом насилии, с которым он здесь столкнулся. Затем следует короткий абзац, в котором автор произвольно смешивает временные планы повествования, часто «забегая вперед» и повествуя о дальнейшей судьбе бурсака (указывается, к примеру, что всего тот прожил в бурсе четырнадцать лет, что сейчас автор «лично и очень коротко» знаком с этим господином и записывает эту историю «с его слов»). Таким образом, давнопрошедшее время, события более чем четырнадцатилетней давности, и нынешнее совмещаются. Это относится и к замечаниям автора о том, чему он посвятит свой следующий очерк. Присутствие автора обозначается конструкциями: «Мы сказали..», «Дело было так..», «Слышали мы от него..», «Мы упоминали о нем..» и т.д. Таким образом создается впечатление искренней непосредственной беседы с читателем. Автор повествует не только о внешних событиях, но ему «ведомо» и внутреннее состояние его героя. Отступления автора, выражающего свой взгляд на состояние бурсы, внешняя речь и внутренняя речь Карася присутствуют в тексте «на равных».

Существует связь между началом и концом книги, между отдельными абзацами внутри каждого очерка и между самими очерками. Здесь мы хотели бы возразить Н. П. Ждановскому, считающему «Очерки бурсы» произведением неоконченным [3:47]. Последняя глава является по существу эпилогом (она состоит из нескольких страниц). Этот очерк знакомит читателя с новым временем бурсы: появляется образованный, не выносящий жестокости зритель. Однако это вовсе не означает изменения отношений бурсаков с начальством или же нового в жизни самих бурсаков. Детям он внушает ужас больший, чем секшие их Лобов, Долбежин, или же истязавшие их нравственно Краснов и Разумников. Те были понятны, хотя и ненавистны. Этот же внушал суеверный страх и казался колдуном, видящим и слышащим все. Звездочет, как и герой написанной позднее А. П. Чеховым повести «Палата № 6» доктор Рагин, сознавая губительность того, чем он заведует, предпочитает отгородиться от зла вместо того, чтобы начать его искоренение. Поэтому, заявив о «переходном времени», автор повторяет в этом очерке то, что уже было известно читателю из предыдущих о насилии и беззащитности перед ним, заостряя этот мотив и заявляя тем самым о поверхностности реформ и необходимости радикального преобразования системы воспитания в стране.

Таким образом, «содержательно-концептуальная информация» всей книги представлена в последнем очерке в сжатом виде, и он, как эпилог, имеет «функцию интеграции всего текста и будучи непосредственно» связанным со «смыслом названия, является одной из конкретных форм категории завершенности...» [2:62-63].

Можно назвать и другие виды связи внутри книги Помяловского, обеспечивающие возникновение континуума, т.е. логической последовательности, взаимозависимости отдельных сообщений, фактов, действий... [2:74]. Такова, к примеру, функция фразы «Так и надо, так и надо!», четырежды повторяющейся в первом очерке. С ее помощью фискал Семенов оценивает жестокость, которую бурсаки проявляют друг к другу во время игр. По существу вторят ему оправдывающие жестокость наказания самого фискала учащиеся, произносящие: «Так и следует!» [6:236]. Рефреном четвертого очерка является повторяемый Карасем глагол «Сбегу!», когда он обдумывает пути спасения. В третьем очерке «Женихи бурсы» развивается мотив нищеты, сопровождавший ранее картины быта бурсаков. В нем шесть раз повторяется фраза «Аксютка щелкает зубами». Речь идет о наказании голо-

дом, которому был подвергнут учителем этот бурсак и которое сравняло его с животным, борющимся за существование. «Положение Аксютки никогда не было так беспомощно, как теперь, и в моральном и в животном отношении», — замечает автор. «Ты, животное», — обращается к нему учитель..

Первый абзац завершается фразой, которой констатируется факт противопоставленности Аксютки другим учащимся (заметим, не намного более сытым, чем он): «Заглянула бурса в столовую, шей негодных похлебала. /.../. Один лишь Аксютка щелкает зубами». Во втором и третьем абзацах текста, представляющих собой сверхфразовое единство, объясняется это состояние бурсака: он «щелкает зубами от голода» [6:273]. Четвертый абзац содержит сообщение о том, как Аксютка пытается бороться с голодом, воруя в сбитенной, и как остальные бурсаки припрятывают от него ломтики хлеба. Следующая часть, представляющая собой новое сверхфразовое единство, заостряет мотив отчуждения: бурсаки играют, а Аксютка страдает от голода. Антитеза повторяется трижды: абзацы, в которых описываются бурсаки, завершаются предложением «Весело» («Всем весело»); их разделяет абзац, состоящий из одного предложения: «Аксютка щелкает зубами». В дальнейшем в текст вводится новая информация: появляется старуха с дочерью-невестой. Таким образом, развивается мотив нищеты, которая охватывает теперь не только голодного Аксютку, живущих впроголодь и вынужденных из-за этого прятать принадлежащие им огрызки хлеба бурсаков, но и все «пролетариатство духовенства». «Чтобы не дать умереть с голоду осиротевшим семействам духовных лиц» [6:277], за умершим закреплялось место, и нужно было срочно найти жениха для дочери священника, чтобы тот занял место умершего и приход по-прежнему содержал бы семью. При этом мужем и женой становились люди, чужие друг другу, часто ненавидящие один другого, вступившие в брак только для того, чтобы спастись от голода.

После описания новых типов бурсаков и воспитателей повествователь вновь возвращается к Аксютке и связанной с ним фразе, ставшей в этом очерке рефреном. Украд хлеб, он присоединяется к женихам «из желания потешиться, поесть у невесты, стянуть что-нибудь и погулять вне училища...» [6:296]. Таким образом, допустив, что ведущим сюжетным мотивом третьего очерка является попытка спастись от голода, можно сделать вывод о ее логической завершенности в конце очерка и о важности связующей в нем роли рефрена «Аксютка щелкает зубами».

Анализируя процесс интерпретации текста, В. А. Кухаренко в ка-

честве первой задачи называет обнаружение в нем «образных сигналов»: «Внимательно проследить логику их развития, их группировку, сопоставление и противопоставление, собственно, и означает проникнуть в замысел художника» [4:10-11]. Кроме уже названных в статье, такими «образными сигналами» в «Очерках бурсы» являются сюжетные мотивы. Именно они, на наш взгляд, представляют собой ту доминанту, благодаря которой осуществляется, в первую очередь, взаимосвязь всех очерков, соединение их в целое. Как известно, цикл основывается «на сцеплении» [8:142] отдельных тем, образов, мотивов. Сообщая повести форму цикла, автор акцентировал внимание читателя на повторяемости ситуаций, что, в свою очередь, позволило ему сделать вывод о том, что зло в бурсе не случайность, а закономерность. Р. О. Якобсон определял доминанту как «фокусирующий компонент художественного произведения: она управляет, определяет и трансформирует остальные компоненты. Доминанта обеспечивает интегрированность структуры» [9:56]. К разряду ведущих в «Очерках бурсы» относятся, кроме уже названного (попытка спастись от голода) сюжетные мотивы игры, наказания, отчуждения.

Обратимся к структуре первого очерка «Зимний вечер в бурсе». Первый абзац состоит из двух нераспространенных предложений: «Класс кончился. Дети играют». Это «абсолютное начало» книги. Заканчивается очерк фразой: «На другой день были многие пересечены в училище, и многие напрасно» [6:246]. Такова же структура последнего очерка. Он начинается с сюжетного мотива игры («Несколько бурсачков в спальном коридоре играли в жмурки»), а завершается абзацем, в котором перечисляются формы наказания, бывшие ранее в бурсе. Таков «абсолютный конец» книги. Анализируя структуру текста, В. Матезиус писал: «В начале предложения может прозвучать полный аккорд, основной темп, но может содержаться и что-то другое, актуальное или общеизвестное, и тогда к основной теме можно будет приблизиться лишь по ходу абзаца...» [5:523]. Так и в «Очерках бурсы»: вначале сообщается о общеизвестном — там, где дети, там игры, — а затем следует мотив насилия, являющийся для бурсы логическим завершением игры: здесь естественное и противоестественное, игра и расправа неразделимы. «В таких обстоятельствах, — пишет В. Сажин, — игры не могут быть веселыми — они жестоки» [7:35].

В первом очерке описываются игры бурсаков. Например, в камешки. От таких «оригинальных дополнений», которые приняты в бурсе, как «щипчики», руки играющих покрываются синяками, черне-

ют. Во втором и третьем очерках называются не только новые игры воспитанников, но и развлечения их воспитателей, заключающиеся в физической и нравственной расправе над бурсаками. В «Женихах бурсы» оба мотива — игры и сопровождающего ее страдания — объединяются, и слово «игра» употребляется не только в прямом, но и в переносном смысле. Текст начинается с фразы: «Наконец Аксютка доигрался с Лобовым до скверной шутки» [6:273]. Возникает абсурдная ситуация: бурсак обещает заниматься постоянно, но учитель, видя в этом издевку, заявляет: «Не надо твоего ученья...».

Четвертый очерк посвящен анализу процесса отчуждения воспитанника от бурсы. Его герой Карась приходит в училище с радостью, торопится присоединиться к играющим. Но их игры тут же оборачиваются против него. Последний очерк также начинается с сюжетного мотива игры, в которой случайно оказываются рядом воспитанник и воспитатель. Эта игра заканчивается наказанием. Начальник, как зверь, набрасывается на играющего в жмурки Копчика. Таким образом, взаимоотражаясь друг в друге, сцены игры постоянно сопровождаются насилием как со стороны одного ученика к другому, так и со стороны воспитателя к ученику.

Повторяемость этого сочетания позволяет автору, с одной стороны, показать его закономерность для бурсы и, с другой, сделать вывод о противоестественности происходящего в ней.

Сюжетный мотив наказания выступает у Помяловского и как составляющая игра, и как самостоятельная единица текста. Развитием событий в первом очерке постепенно подготавливается сцена наказания фискала Семенова. После нее описывается наказание Тавли как виновника истязания фискала. Это, в свою очередь, заканчивается новой расправой над Семеновым: ночью ему вставляют в нос пфимфу, которая обжигает ему внутренности груди, а наутро вновь секут многих бурсаков. Таким образом, в самом очерке проявляется цикличность построения: одно наказание является толчком к новому. В следующих очерках этот мотив развивается.

Немаловажную роль в «Очерках бурсы» играет мотив отчуждения. Это еще один знак противоестественности происходящего в ней. Отчуждение проявляется во враждебных отношениях между горожанами и учащимися, служителями училища и его воспитанниками, начальством и бурсаками, когда «надуть начальство» считалось «подвигом и добродетелью». В первом очерке сообщается, как начальство само культивировало разлад в среде воспитанников, вводя систему фискальства.

Нищета быта и отсутствие элементарного внимания к физическому состоянию бурсаков превращало некоторых в «парий». Таков Лягва из второго очерка, настолько привыкший к нечистотам, что сам себя презирал. В «Бегунах и спасенных бурсь» повествователь рассказывает, как постепенно формировалось сначала отчуждение от всех: открытый для добрых отношений Карась после первых жестокостей начинает всех бояться. Затем наступает острый конфликт с властями. И, наконец, «разноречие между внешним выражением и внутренним содержанием»: душа требовала отзывчивости, а грубая жизнь в бурсе формировала цинизм, помогавший скрыть естественные побуждения.

В четвертом очерке как в фокусе собирается в единое целое то, что отдельными эпизодами давалось в предыдущих. Показав несколько вариантов поведения, сформированного противостественной системой бурсь, автор подготавливает изображение того процесса, который произошел в душе Карася. Всех ненавидящий Семенов ищет спасение в предательстве, фискальстве. Погибает нравственно Аксютка, становящийся вором. Карась не становится на путь истинный, но он бунтует против бурсь, против учения, не уничтожая в себе человека. Таким образом, у нас есть основания говорить не только о связях, существующих между отдельными абзацами, частями очерков, самими очерками, но и о внутреннем, образном единстве повести Помяловского «Очерки бурсь».

Литература

1. **Виноградов В. В.** О теории художественной речи. — М., 1971.
2. **Гальперин И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования. — М., 1981.
3. **Ждановский Н. П.** Реализм Н. Г. Помяловского (Вопросы стиля). — М., 1960.
4. **Кухаренко В. А.** Интерпретация текста. — Л., 1979.
5. **Матезиус В.** Язык и стиль // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. — М., 1967.
6. **Помяловский Н. Г.** Очерки бурсь // Помяловский Н. Г. Сочинения. — М., 1949.
7. **Сажин В.** Книги горькой правды. — М., 1989.
8. **Слюсарь А. А.** Циклизация в прозе А. С. Пушкина и Н. В. Гоголя // Studia Russica. — 1988. — Т. 12.
9. **Якобсон Р. О.** Доминанта // Хрестоматия по теоретическому литературоведению. — М., 1976. — Т. 1.

M. A. Fedchenco

UN ENFOQUE PSICOLINGÜÍSTICO A LA METÁFORA LITERARIA

El objeto de nuestro análisis lingüístico viene a ser la metáfora individual, o la metáfora literaria, los estudios de la cual en marcos de la lingüística revelaron una complejidad inesperada. Lo específico del problema se explica con varias causas, la principal de las cuales consiste, a nuestro modo de ver, en que, a diferencia de la metáfora idiomática, la literaria no pertenece a los elementos estables fijos en el sistema de la lengua. La cuestión planteada de ese modo nos lleva inevitablemente a la oposición de 'el idioma — el habla'. Apenas se puede negar que la metáfora literaria es un fenómeno del habla formado con medios discretos del idioma. Tal punto de vista, dictando que la metáfora literaria es una formación que debe ser estudiada en términos adecuados a la esfera del habla, comunica a las búsquedas lingüísticas una nueva dirección transferiéndolas a un nivel distinto de la investigación.

Otro momento que nos sirve de punto de partida consiste en admitir que el acto comunicativo es formado por los procesos diferentes — los del habla y los de la percepción. (En el artículo dado nos limitamos con los mecanismos «interiores», es decir los de la modelación del habla dejando al margen los mecanismos «exteriores» — la atriculación.)

El generativista J. L. González Escribano destaca tres etapas organizantes en el proceso de la modelación del enunciado: el fragmento del mundo interior del hablante, la lexicalización y la sintactización [11:213-214].

A base de la modelación del enunciado, según J. L. González Escribano, el punto de arranque es un concepto elemental (correlacionado con un determinado individuo, un determinado fenómeno, o su conjunto, una entidad elemental como parte del mundo del sujeto) o una complicada estructura pragmático-conceptual (estados, sucesos de su mundo correlacionados con determinados intervalos de tiempo en los que participan individuos, fenómenos, relaciones, etc.), lo que presupone la interacción de restricciones pragmáticas objetivas [11:213-214]. Por otra parte, hay una gran base de datos formada históricamente, cada elemento de la cual corresponde a un ambiente más o menos limitado, es decir en ese nivel, propiamente dicho, operan las restricciones léxicas. Y, por fin, existe un contexto dado cuyos participantes son el hablante, el oyente, el fragmento del mundo interior, expresado por el hablante y percibido por el oyente, la correlación temporal y otras condiciones.

La modelación del enunciado, cuyo punto de partida es un fragmento del

mundo del hablante, J. L. González Escribano la representa como dos procesos correlacionados: la lexicalización y la sintactización. El primero se explica como un mecanismo operante, como un molde o interfaz entre estructuras conceptuales prelingüísticas y unidades léxicas elementales, determinando la codificación de unas por medio de otras. La sintactización es el proceso composicional de carácter algorítmico que da forma a los conceptos y combinaciones ya complejos siendo regido por principios autónomos. El autor indica que en la modelación del enunciado la lexicalización precede a la sintactización, mientras que en el proceso de la percepción, al contrario, los principios del componente algorítmico se encargan de la función distributiva, identificando los roles sintáctico-semánticos de los vocablos, de acuerdo con los cuales los principios léxicos descifran sus componentes de significado, dirigiendo el proceso de interpretación a una u otra formación conceptual equivalente (o su combinación).

Así, la modelación del habla, igual que su percepción se apoya en el morfo como en la unidad mínima de la base de datos de idioma. La unidad de un rango más alto es el sintagma. Esa es la conclusión sacada como resultado de los experimentos psicolingüísticos la que concierne al papel del contexto en la interpretación de expresiones de sentido metafórico y de sentido directo [7:142-143]. El hecho de que la interpretación tanto de unos como de otros no requiere referencia al inventario semántico de sentidos directos y tiene lugar en el nivel pragmático ha confirmado las suposiciones ya expuestas por los lingüistas respecto al papel dirigente del medio contextual: L. Wittgenstein da una formulación bastante categórica: «Es sólo la oración que tiene sentido, es sólo el contexto de la oración donde el nombre posee el significado» [3:39]. La misma idea la emite el lingüista ruso A. Potebná en su «Poética teórica»: «Todo significado por lo general se reconoce sólo por el contexto» [8:207]. A iguales conclusiones lleva la opción infalible momentánea del vocablo necesario de un par de omónimos en la percepción de un contexto dado, mientras que la ausencia del apoyo contextual nos impulsaría dirigirnos al arsenal de los significados léxicos y trazar el margen de variantes posibles.

Describiendo los mecanismos que rigen la modelación del habla, J. L. González Escribano parte de la presencia de una gran base de datos léxico-semántica carente de estrictos límites que relaciona las formaciones asociativas mentales y las estructuras de la lengua. La expresión lingüística de estas formaciones mentales es el resultado de la interacción entre el inventario léxico y los principios algorítmicos cimentados en el sistema abstracto del idioma. En la interacción entre las unidades de la base de datos y el componente algorítmico que determinan la modelación del enunciado influye toda una serie de

restricciones que operan simultáneamente en varios niveles. J.L. González Escribano destaca diez niveles que componen el proceso de la modelación:

1. El aspecto fonológico que se encarga de la forma fonética de la comunicación.
2. El aspecto grafémico que incluye la representación ortográfica de la información.
3. El aspecto morfológico categorial que incluye un número limitado de grupos de características categoriales binarias (el nombre, verbo, adverbio, etc., así como la raíz, el sufijo, el prefijo, el afixo, la radical).
4. El aspecto semántico que presenta las características genéricas y específicas de tipos de palabras, por ejemplo, el verbo como [Acción], [Proceso], [Estado]; [Físico/No Físico], [Duradero/No Duradero], etc.
5. La glosa que viene a ser la característica-descripción del significado de la palabra.
6. La red temática que es relacionada con la capacidad de la palabra de ejercer el papel del predicado requiriendo un medio semántico-categorial adecuado y determinando su forma sintáctica.
7. Las restricciones de selección que rigen el mecanismo de llenar los «nidos» de los roles temáticos con el contenido semántico-categorial correspondiente.
8. La información sintáctico-funcional que sobreentiende la distribución de las funciones sintácticas entre los roles temáticos dados.
9. La información sintáctica categorial que presenta la atribución previa al nombre de un rol temático determinado a base de nuestra competencia lingüística.
10. Los rasgos individuales, es decir todas las desviaciones de la norma general del idioma que son propias a los vocablos y a sus combinaciones.

Como es difícil juzgar de qué modo se modelan las metáforas, el único camino accesible para el análisis y las investigaciones empíricas lo entendemos como una tentativa de «reconstruir» la metáfora desde el punto de vista del oyente. Con admitir dos tesis — las conclusiones de los psicolingüistas respecto a los mecanismos semejantes que operan en la interpretación de enunciados tanto de sentido directo como de sentido figurado y al papel de la información pragmática en la interpretación de los últimos, así como la tesis sobre la sucesión de los mecanismos de modelación y de percepción de la comunicación [11:206-207], quisiéramos prestar más detallada atención al proceso de la percepción y, si es posible, acentuar las peculiaridades en la percepción de enunciados de sentido directo e indirecto.

Ante todo, tomando en consideración los intervalos de tiempo sumamente

breves en que el cerebro humano interpreta la información, apenas será correcto afirmar que en la interpretación de lo percibido se guarda el orden estricto: primero se identifica la información sintáctico-categorial, después lo percibido se analiza por los principios sintáctico-funcionales, por los de selección, se identifican los roles temáticos, se aclara la glosa (o sea llegamos al significado de la palabra), el aspecto semántico categorial, luego el aspecto categorial morfológico (la palabra se descompone en morfos), y los morfos descifrados apelan a las estructuras mentales. Por supuesto, la construcción de semejante modelo gradual se presenta atrayente y bastante simple de explicar, pero es dudable que estos procesos en efecto se verifiquen según la manera descrita. La modelación y la percepción no son operaciones idénticas, y, a pesar de que ellas se rigen por los mismos parámetros lingüísticos, entre estos procesos hay una diferencia esencial. Si se admite que los primeros en descifrar el material percibido son los principios autónomos de sintactización — de otro modo, que la percepción empieza con la identificación de la información sintáctica funcional al banco de datos sintáctico categorial, resulta que ya en esta etapa inicial las palabras, sus aspectos léxico-semánticos están identificados; si se omite aun la comparación de la información sintáctica funcional y de la sintáctica categorial, resulta que en el nivel de las restricciones de selección operamos de todos modos con una información léxico-semántica identificada ya.

Según entendemos, la información percibida se interpreta, grosso modo, a medida que se recibe, el proceso del desciframiento empieza en el acto en varios niveles, con independencia relativa y con la confrontación ulterior de datos interpretados previamente en los niveles claves para la percepción, en los que es importante disponer de la información tanto sintáctica como léxico-semántica. Trataremos de dar una explicación más detallada a la suposición sobre el proceso de percepción que aquí exponemos.

Ante todo, partiremos de la tesis siguiente: el proceso de la interpretación de la información es una operación sincrética complicada que dura unos intervalos de tiempo muy breves y comienza al punto a medida que se reciben las señales acústicas del interlocutor. El proceso de interpretación de la corriente de información empieza prácticamente al mismo tiempo en seguida en varios niveles — en el relacionado con el funcionamiento de los principios de sintactización, es decir con la identificación de la información sintáctica funcional; otro nivel es más bien toda una capa formada por el conjunto de operaciones de interpretar la información recibida por los principios léxico-semánticos (la glosa y los aspectos semántico y categorial morfológico); los datos de la interpretación tanto de la primera como de la segunda capas se interpretan momentáneamente por los principios que consideramos principios

claves ya que el nivel de interpretación dado presupone la reunión de la información sintáctica y de la léxico-semántica, — por las restricciones de selección y los identificadores de roles temáticos. A nuestro parecer, a las estructuras mentales correspondientes y conceptos prelingüísticos apelan no morfos descifrados, sino precisamente el dibujo sincrético reconstruido de todas las relaciones del enunciado. Vale subrayar que el principio de identificación de rasgos individuales, evidentemente, está presente en todo el transcurso de la interpretación de la información percibida tomando en cuenta la posibilidad de la revelación de los rasgos «originales» con respecto a la recepción tanto morfológica como sintáctica, así como a las asociaciones léxico-semánticas. Además, parece oportuno notar tal peculiaridad de la percepción de la corriente informativa como la casi sincrónica reproducción gráfica imaginaria. Admitimos que dicha particularidad es propia, en primer lugar, a las personas con características psicológicas determinadas (los «visualizadores») y, en segundo lugar, a los representantes de oficios relacionados principalmente con la actividad intelectual. Esquemáticamente las operaciones que organizan el proceso de la percepción se podría presentarlas de la manera siguiente (1) (cf. pag.88) .

Apartando el esquema dado, quisiéramos examinar con más detenimiento varios detalles importantes para la reproducción del sentido de un enunciado traslaticio en las estructuras mentales del recipiente. Desde el punto de vista que niega la apelación obligatoria al sentido directo en la percepción del sentido figurado, surge la necesidad de precisar la noción de la glosa y de los principios del mecanismo de traspaso 'la glosa — las restricciones de selección'. La identificación de la forma categorial morfológica de la palabra viene acompañada por la activación de variantes posibles de su interpretación, es decir por la glosa, pero cuál es la variante sobrentendida por el hablante se aclara ya en el nivel de la reunión de ambos planos de información — del léxico-semántico y del sintáctico, — en otras palabras, cuando comienzan a operar las restricciones de selección y la red temática. Así, el significado, el sentido de la palabra se perfila ligado con el ambiente inmediato, y en una obra de bellas artes en su saturación de sentido puede influir no sólo el microcontexto inmediato, sino también el macrocontexto de toda la obra imprimiéndole unos matices más sutiles y hasta permitiéndole alcanzar el nivel de símbolo.

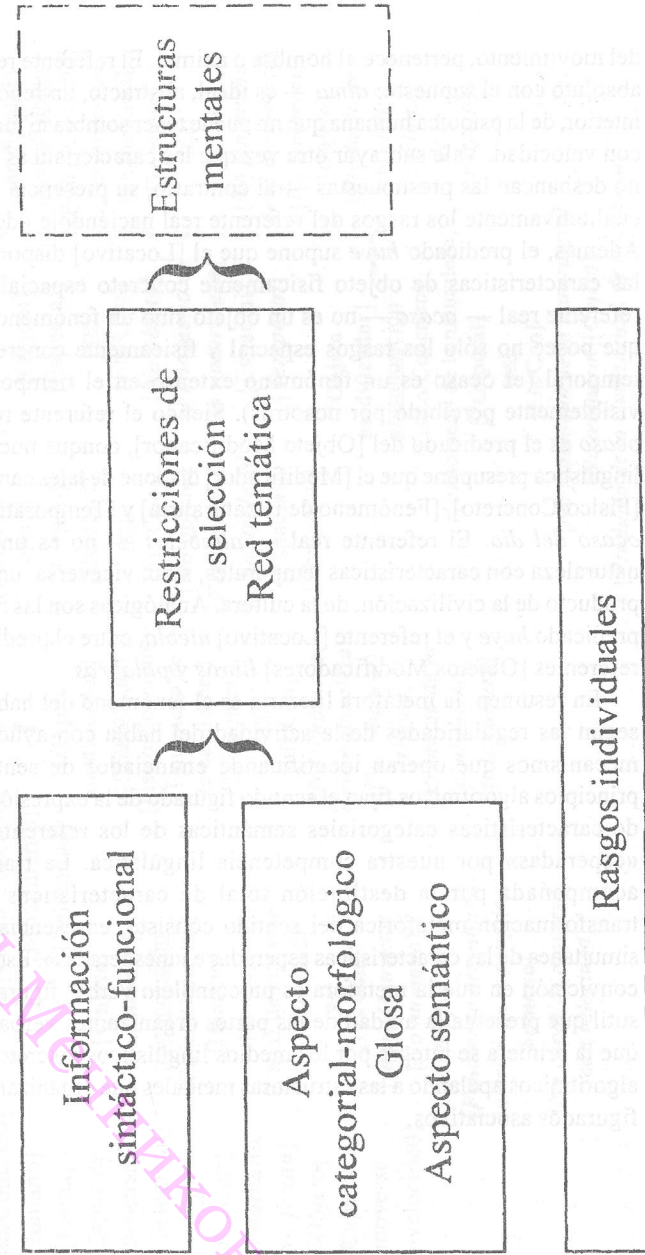
En resumen, la fijación del sentido traslaticio, metafórico tiene lugar a consecuencia del funcionamiento de las restricciones de selección — de la aclaración de correspondencias entre los roles temáticos presupuestos por el predicado y sus contenidos categoriales semánticos. En vista de la revelación de discrepancias parece oportuno recordar la observación de N. Arutiúnova

acerca de la precisión de la concepción semántica generativista hecha por C. Fillmore y J. Mac-Kawly que comprenden el principio de la selección «no como indicación a restricciones impuestas por una unidad en otras que se combinan con ella sino como *presuposiciones respecto a los referentes* de los elementos adyacentes» [1:113]. Según nos parece, esta concretización refleja con más exactitud el carácter dinámico de la actividad comunicativa, por eso, presentando el modelo procesal de la percepción del enunciado metafórico esquemáticamente (2), nos atendremos al término 'presuposición'.

Parece racional ilustrar la hipótesis expuesta en el ejemplo de una metáfora literaria sintácticamente extensa (2), en la etapa de la síntesis de la información funcional sintáctica y la morfológico-léxica que se rige por los principios de la red temática y de las restricciones de selección. En el enunciado metafórico en la comparación de la presuposición supuesta por las características categoriales semánticas del predicado y de los referentes reales, o sea pronunciados por el hablante se observa el cambio de unas características «esperadas» por otras «inesperadas», lo que se fija en el acto por los principios algorítmicos que apelan inmediatamente a las estructuras mentales en las que se reconstruyen las formaciones asociativas complejas equivalentes. El predicado clave de esta metáfora lorquiana es el verbo *huye* que en vigor de sus características categoriales semánticas propias (es el verbo de acción física (mecánica) que significa un movimiento rápido y subordinado a un objetivo determinado) presume la presencia de los referentes posibles [Agente], [Locativo], [Destino], [Temporativo], [Causa], [Fin], [Modo]; siendo intransitivo, no dispone del rol temático de [Objeto/Paciente]. De susodichos «nidos» temáticos en la metáfora lorquiana están llenados el [Agente] y [Locativo] que, a su vez, también ejercen el papel de predicados. La semántica del verbo *huye* presupone la presencia de tales características del [Agente] como [Físico/Concreto], [Humano] o [Fauna] y, puesto que el verbo significa una acción física — movimiento, se cree que en la presuposición el [Agente] tendrá la facultad de moverse con velocidad. El [Agente] real — *sombra* — corresponde a dos de las características «esperadas» en la presuposición: es físicamente concreto y capaz de moverse rápidamente, no obstante, no es humano ni animal, sino un objeto inanimado. Merece notar que la discrepancia según el principio de 'humano o animal' — 'objeto' o, de otra manera, 'animado' — 'inanimado' no desbanca la característica supuesta de animación; probablemente, es la presencia de los rasgos «esperados» que viene a ser la causa de la transformación de los rasgos «inesperados» y de la formación del sentido metafórico. En adelante, *sombra* ejerce el papel de predicado que impone sus presuposiciones acerca del elemento siguiente [Objeto Modificador]: la sombra es físicamente concreta y, tomando en cuenta el carácter

(1)

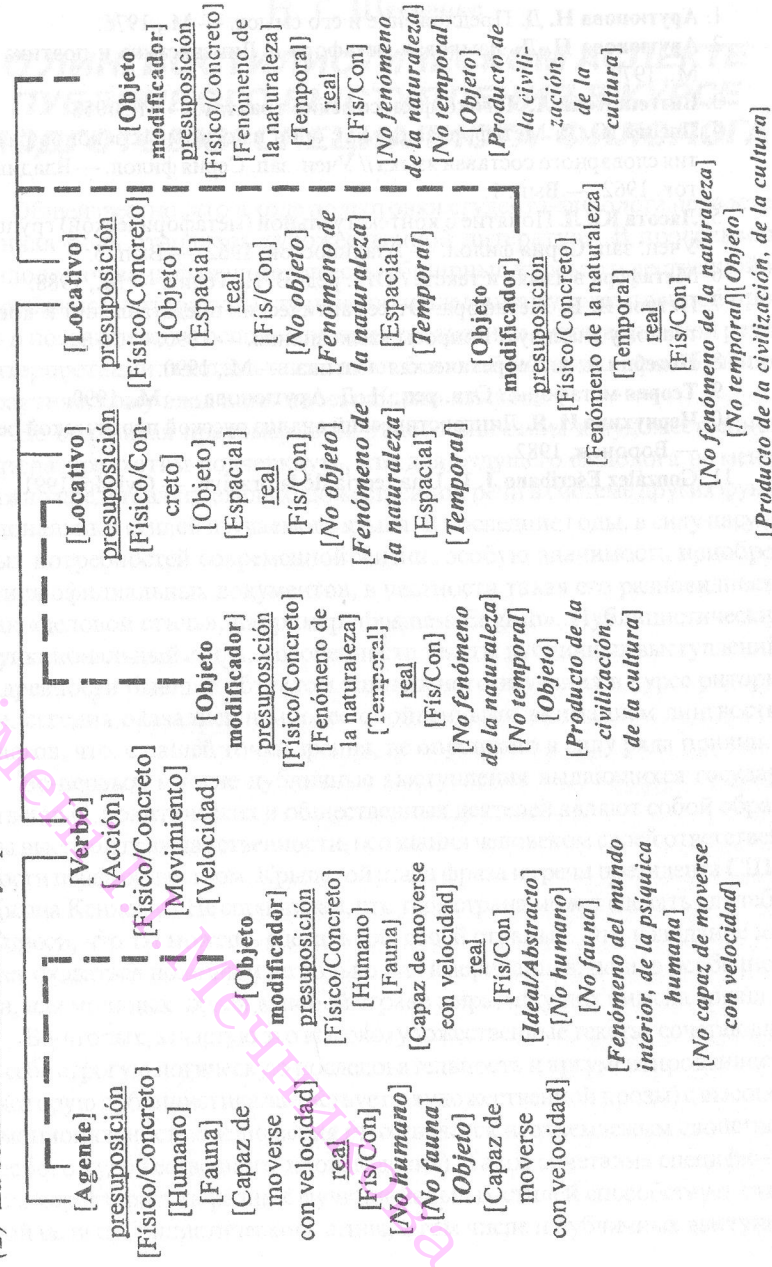
Aspecto gráfico

del movimiento, pertenece al hombre o animal. El referente real no coincide en absoluto con el supuesto: *alma* — es ideal, abstracto, un fenómeno del mundo interior, de la psíquica humana que no puede tener sombra ni facultad de moverse con velocidad. Vale subrayar otra vez que las características del referente real no desbancan las presupuestas — al contrario, su presencia simultánea altera cualitativamente los rasgos del referente real haciéndole «de carne y hueso». Además, el predicado *huye* supone que el [Locativo] dispone en potencia de las características de objeto físicamente concreto espacial mientras que el referente real — *ocaso* — no es un objeto sino un fenómeno de la naturaleza que posee no sólo los rasgos espacial y físicamente concreto, sino también temporal (el ocaso es un fenómeno extenso en el tiempo y en el espacio visiblemente percibido por nosotros). Siendo el referente respecto al verbo, *ocaso* es el predicado del [Objeto Modificador], conque nuestra competencia lingüística presupone que el [Modificador] dispone de tales características como: [Físico/Concreto], [Fenómeno de la naturaleza] y [Temporativo], por ejemplo, *ocaso del día*. El referente real — *alfabetos* — no es un fenómeno de la naturaleza con características temporales, sino, viceversa, un objeto, espacial, producto de la civilización, de la cultura. Análogas son las relaciones entre el predicado *huye* y el referente [Locativo] *niebla*, entre el predicado *niebla* y los referentes [Objetos Modificadores] *libros* y *palabras*.

En resumen, la metáfora literaria es el fenómeno del habla que se percibe según las regularidades de la actividad del habla con ayuda de los mismos mecanismos que operan identificando enunciados de sentido directo. Los principios algorítmicos fijan el sentido figurado de la expresión como traslación de características categoriales semánticas de los referentes respecto a las «esperadas» por nuestra competencia lingüística. La traslación no viene acompañada por la destitución total de características supuestas — la transformación metafórica del sentido consiste, en esencia, en la presencia simultánea de las características esperadas e «inesperadas». Eso confirma nuestra convicción en que la metáfora es un complejo verbal figurado complicado y sutil que presenta la unidad de las partes organizantes verbal y figurada en la que la primera se integra por los medios lingüísticos discretos y los principios algorítmicos apelando a las estructuras mentales que organizan ya los complejos figurados asociativos.

(2) La sombra de mi alma / huye por un ocaso de alfabetos. / niebla de libros / y palabras

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. — М., 1976.
2. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора // Лингвистика и поэтика. — М., 1979.
3. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. — М., 1958.
4. Лясота Ю. Л. Метафоризация как один из основных законов развития словарного состава языка // Учен. зап. Серия филол. — Владивосток, 1962. — Вып. 1.
5. Лясота Ю. Л. Понятие о контекстуальной (метафорической) группе // Учен. зап. Серия филол. — Владивосток, 1962. — Вып. 5.
6. Метафора в языке и тексте / Отв. ред. В. Н. Телия. — М., 1988.
7. Петров В. В. Метафора: От семантических представлений к когнитивному анализу // Вопросы языкознания. — 1990. — № 3.
8. Потемкина А. А. Теоретическая поэтика. — М., 1990.
9. Теория метафоры / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. — М., 1990.
10. Чернухина И. Я. Лингвистический анализ русской поэтической речи. — Воронеж, 1982.
11. González Escribano J. L. Una teoría de la oración. — Oviedo, 1991.

Н. Г. Шевченко

О ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ ПУБЛИЧНОГО ВЫСТУПЛЕНИЯ В КУРСЕ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТА-ФИЛОЛОГА

Общеизвестно, что в ходе подготовки студента-филолога первостепенная роль отводится художественной литературе. В программах филологических факультетов есть обширные курсы отечественной и зарубежной литературы: лучшие произведения художественной прозы и поэзии лежат в основе изучения стилистики художественной речи, интерпретации текста, а также дают богатый материал при обучении практическому владению иностранным языком.

Не оспаривая правомерности такого внимания к художественной литературе, хотим подчеркнуть, что для будущего филолога не менее важно представлять стиль художественной речи в системе других функциональных стилей изучаемого языка. В последние годы, в силу насущных потребностей современной жизни, особую значимость приобрел стиль официальных документов, в частности такая его разновидность как «деловой стиль», например «business English». Публицистический функциональный стиль, в особенности тексты публичных выступлений, в древности бывшие объектом тщательного изучения в курсе риторики, сегодня оказались наиболее обойденными вниманием лингвистов, что, с нашей точки зрения, не оправдано в силу ряда причин.

Во-первых, многие публичные выступления выдающихся государственных, политических и общественных деятелей являются собой образцы высокой гражданственности, осознания человеком своей ответственности перед обществом. Крылатой стала фраза из речи президента США Джона Кеннеди: «Не спрашивай, что твоя страна может сделать для тебя. Спроси, что ты можешь сделать для своей страны». Это наизидание может оказаться полезным не только для американцев, но и, в особенности, для молодых людей в любой стране мира, ищущих смысла жизни.

Во-вторых, зачастую это высокохудожественные тексты, сочетающие в себе строгую логическую последовательность и аргументированность (которую публицистика заимствует у художественной прозы) с высокой эмоциональностью изложения (что является неотъемлемым свойством любого художественного произведения). Такое сочетание специфических характеристик разных функциональных стилей способствует главной цели публицистического стиля, в том числе и публичных выступле-

ний, разновидностью которого они являются, — произвести глубокое впечатление на общественное мнение, убедить читателей или слушателей в том, что точка зрения автора является единственно правильной и, в результате, заставить принять его точку зрения [2:287].

В третьих, будучи высокохудожественными и доставляющими эстетическое наслаждение реципиенту, такие публичные выступления несомненно заслуживают внимания исследователя-филолога, с одной стороны, а с другой, — служат образцами для любого человека, готовящего себя к общественной жизни.

Объектом нашего внимания стали два публичных выступления выдающихся американских общественных и политических деятелей — президента Авраама Линкольна, известного в истории США как «великий эмансипатор», поскольку в значительной мере благодаря его усилиям в стране в 1865 году было отменено рабство, и великого борца за гражданские права темнокожих американцев в 60-ые годы XX столетия Мартина Лютера Кинга. Речь Линкольна «Геттисбургское обращение» (The Gettysburg Address) была произнесена в разгар Гражданской войны в США — 19 ноября 1863 года при освящении кладбища у города Геттисбурга (штат Пенсильвания). Она была очень краткой, но впечатляющей и впоследствии единодушно признана критикой как величайший образец ораторского искусства. Более продолжительная речь Кинга, получившая название «У меня есть мечта» (I Have a Dream) прозвучала 23 августа 1963 года на ступенях Мемориала Авраама Линкольна в Вашингтоне, завершив двучсотпятидесятитысячный марш борцов за гражданские права афро-американцев.

Ровно сто лет разделяют эти два события, но их связывает одна общая идея свободы и равенства людей. На материале этих публичных выступлений постараемся проследить, каким образом общность идеи находит отражение в построении текстов и в арсенале их выразительных средств.

Обращает на себя внимание первая фраза обеих речей: *four score and seven years ago* у Линкольна и *five score years ago* у Кинга. Находясь в сильной позиции в тексте, они неизбежно актуализируются, но в устах Кинга почти дословный повтор фразы его предшественника служит мощным средством выразительности и своего рода преднамеренным напоминанием о том, что он является продолжателем дела великого американца (*the great American*), каким его называет Кинг. Симптоматично и то, что речь Кинга произнесена на ступенях Мемориала Линкольна, на что в тексте находим перифрастическую аллюзию: *in whose symbolic shadow we stand today*. Далее следует прямая аллюзия на документ, изданный Линкольном 1 января 1863 года — *the Emancipation Proclamation*. Таким образом, посредством преднамеренной

конвергенции разного рода ссылок с первых строк своей речи Кинг заявляет о преданности делу, начатому «великим эмансипатором» сто лет назад.

В первом предложении своего «Обращения» Линкольн приводит аллюзию на фразу из текста «Декларации о независимости», отцом которой считается Томас Джефферсон: *all men are created equal*. У Кинга ссылка на «Декларацию о независимости» приведена в качестве цитаты, т.е. окавыченного текста, и в более развернутом виде: *We hold these truths to be self-evident that all men are created equal*. Ссылаясь на текст «Декларации о независимости», оба автора подчеркивают верность делу, начатому отцами-основателями США, одним из которых был и Джефферсон, и преемственность поколений, приверженных великой идее справедливости и равенства. С лингвистической точки зрения здесь мы имеем дело с аллюзией и цитатой как формами ассоциативной когезии [1:80], реализуемой на материале различных текстов.

Преднамеренная переключка Кинга с Линкольном прослеживается далее и в почти дословном построении фраз: у Линкольна — инициальное в третьем абзаце: *But in a large sense*; у Кинга — начало третьего абзаца: *In a sense*; у Линкольна — *We have come*; у Кинга — *So, we have come*. Не случайным представляется и повтор корневой морфемы *hallow* (освящать, возводить в святыню): у Линкольна — *we can not hallow this ground* (речь идет об освящении кладбища на поле битвы); у Кинга — *this hallowed spot* (имеется в виду Мемориал Линкольна — место, святое для Кинга).

Итак, на материале нескольких примеров из публичных выступлений Авраама Линкольна и Мартина Лютера Кинга мы постарались проследить, как преемственность гражданской позиции их авторов находит отражение в языковой материи рассматриваемых текстов. Основными стилистическими средствами реализации ассоциативной когезии в этих текстах являются различные формы аллюзии и цитация. Распознавание последних в тексте и их декодирование требует широкой филологической эрудиции студента, наличия у него определенных фоновых знаний, основанных на тщательном изучении литературы, истории, культуры, реалий изучаемого языка. В подготовке такого специалиста видится насущная задача филологических факультетов высшей школы.

Литература

1. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М., 1980.
2. Galperin I. R. Stylistics. — М., 1977.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОЕПІЇ

Основне джерело мови Т. Г. Шевченка — це мова українського народу, мова його фольклору [2:130], зокрема це народна середньо-наддніпрянська вимова, яка стала основою орфоепічних норм сучасної української літературної мови. Звернувшись вперше по-справжньому до фольклорної і усно-побутової мови, творчо синтезуючи різноманітні джерела, Т. Г. Шевченко збагатив літературну мову [10:6-7]. Т. Г. Шевченко є основоположником тих норм літературної мови, які лежать в основі системи норм сучасної української літературної мови [15:298]. На думку Л. А. Булаховського, «Шевченкову фонетику від сучасної нам літературної мови відрізняють, взагалі кажучи, лише малозначні деталі» [3:18]. Я. Рудницький підкреслює, що «фонетика Шевченкової мови — це в основі фонетика сьогоденної літературної мови, за винятком кількох вузькомісцевих говорівих прикмет» [9:232]. У творах Т. Г. Шевченка цілком виразно відбиті ті фонетичні риси, що становлять норми сучасної української літературної мови.

На основі «Кобзаря» (1840), рукописів Т. Г. Шевченка, «Букваря южнорусского» (1861) спробуємо дослідити, як ішов процес становлення орфоепічних норм сучасної української літературної мови, але, звичайно, враховуючи, що «Кобзарь» і «Букварь южнорусский» — це друковані твори, а «Мала книжка» і «Більша книжка» — рукописи. Т. Шевченко дотримувався в основному слобожанського правопису. Звук [и] він передавав літерами *и* та *ы* (думи, тыхенько), звук [і], незалежно від походження, — буквою *и*, а перед голосними — літерою *и* (идучи, зарис, патриот). Йотований [і] передавав буквами *и* та *и* (ихъ, мой), йотований [е] - буквою *е*, для позначення [е] і м'якості попереднього приголосного вживалася буква *ѣ* (сынѣмундири), на місці сполучення *йо*, *ьо* вживалися букви *е* або *йо* (его, слезы, сльози). Проривний звук [г] послідовно позначався буквою *г*: *дзгари*. Етимологічне звукосполучення [г'с'] передавалося буквою *ц*, а також *тц*. На кінці слова послідовно вживалося *ь* (байракъ), замість апострофа після губних та *р* перед йотованими вживалося *ь* (тве, бурьяни), проте часом *ѣ* у цих позиціях пропускається зовсім (помяне) [20:113-114].

Я. Дзира, досліджуючи мову творів Т. Г. Шевченка, вважає, що

поет користувався «козацьким правописом, в основі якого лежить фонетичний принцип: 1) вживання і на місці *ѣ* в переважній більшості випадків (*власяницѣ*, *Зіновію*); 2) [е] в ненаголошеній позиції звучить як [и]: Артимовський. Але простежуються прояви етимологічного принципу письма: *война*, *запорозький* [4:3].

Оскільки поет орієнтувався на усне народне мовлення, дотримувався в основному фонетичного принципу письма, то у досліджуваних джерелах знайшла широке відбиття вимова звуків у відповідних позиціях і сполуках, що стала літературною нормою.

Голосний [е] під наголосом передається у Т. Г. Шевченка буквою *е*: 1) у друкованих джерелах: *щебече* (9,К)¹, *небо* (8,К), *серце* (38,К), *мене* (13,Б), *смерти* (24,Б); 2) у рукописах: *мене* (1,І), *зелений* (5,І), *веселочка* (5,І), *серденько* (7,І), *озовеця* (21,ІІ), *серцемъ* (301,ІІ), *легкому* (307,ІІ). Ненаголошений [е] позначається часто літерою *и* у досліджуваних джерелах перед наголошеним складом з [о], [і]: *сило* (39,К), *мыні* (13,Б; 31,Б); у рукописних — перед складом з [у],[и], а також [а], [о], [е], де для сучасної орфоепії характерне не сильне наближення: *ришотки* (37,І), *кошиня* (26,І), *зариготались* (90,І), *тиче* (174,ІІ), *тыличку* (16,І), *систру* (36,І).

Ненаголошений [е] наближається до [и] у префіксах: *нышаче* (44,І; 62,І; 6,ІІ; 177,ІІ), *нылолюбило* (12,ІІ), *перекотиполе* (112,ІІ), *нибози* (270,ІІ); у коренях іменників: *Христа* (50,І), *ришоткою* (50,І), *систру* (36,І), *медвѣдя* (31,ІІ), *тыличку* (6,І; 33,ІІ), *тиче* (174,ІІ); у коренях дієслів: *христылася* (75,І), *зариготались* (90,І), *жинитися* (336,І), *защибече* (132,ІІ), *зиртае* (49,ІІ), *литять* (214,ІІ), *причипурили* (173,ІІ), *заплите* (189,ІІ), *зиртае* (48,ІІ), у коренях прикметників: *невильку* (126,ІІ; 162,ІІ), у коренях займенників: *мыни* (68,ІІ), *мине* (144,І), у суфіксі *-ен-* іменників: *бисыня* (60,І), *мышынять* (69,І), *кошиня* (252,ІІ), *сорочиня* (259,ІІ; 267,ІІ), *козиня* (252,ІІ), у суфіксі *-ен-* дієприкметників: *замучине* (104,І), *поточине* (104,І), *крадыне* (192,ІІ); у суфіксі *-ечк-* іменників: *ричички* (216,І), *сорочички* (9,ІІ), *стежичку* (350,ІІ); у закінченні дієслів І особи однини: *любитьмышь* (133,ІІ), *незнатимышь* (6,І), *робитемышь* (176,ІІ). Але в більшості випадків ненаголошений [е] позначався літерою *е*: у друкованих матеріалах: *весільного* (20,К), *свек-*

¹ Літера означає назву джерела, з якого наводиться приклад, цифра — сторінку джерела. Далі у тексті наводимо лише сторінку, скорочену назву джерел (К — «Кобзарь», Б — «Букварь южнорусский», умовну позначку «Малої книжки» (І) та «Більшої книжки» (ІІ).

руха (17,К), пречистої (16,Б), темниці (28,Б); у рукописах: *ревуть* (14,І), *оженився* (55,І), *веселити* (10,ІІ), *метнувся* (10,ІІ), *семи* (6,ІІ), *схаменись* (18,І;44,ІІ) та ін. Зіставляючи матеріал рукописів 1847-1850 рр. і 1847-1860 рр., можна твердити, що Т. Шевченко майже не вносить правок, наприклад: у поезії «Думи мої» — *не хрищени* (3,І) і *не хрищени* (17,ІІ); у поезії «Село! і серце одпочине» — *тыличку* (6,І) і *тыличку* (33,ІІ), *незнатимий* (6,І) і *незнатимий* (33,ІІ), тобто певне явище у рукописах подається майже ідентично. Рідко автор вносив зміни: *схаминувся* (12,І) і *схаменився* (10,ІІ).

Написання літери и на позначення ненаголошеного [e] іноді фіксується у словнику П. П. Білецького-Носенка: *видмідь* (76), у П. Куліша: *пичи* (62, №1,1862).

Численні випадки написань ненаголошеного [e] літерою и свідчать про те, що необов'язково у наступньому складі повинен бути голосний високого піднесення. Фіксація літери и на місці ненаголошеного [e] спостерігається перед складом із звуками [и], [у], [а], [о], [e]. Це яскравий приклад того, як жива народна вимова поета впливала на його правопис.

За живою загальнонародною вимовою, яка стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови, ненаголошений [и] перед складом з наголошеним [e], [а], [о] звучить близько до [e]. Ця вимова передається у Шевченка літерою e: 1) у префіксі *при-* *преблуда* (5,І), *прехилився* (34,ІІ), *предыбали* (95,ІІ), *пребиглы* (127,ІІ), *предольни* (148,ІІ), *прелитають* (142,ІІ), *пребереця* (199,ІІ); 2) у коренях іменників: *Енесей* (104,І;50,ІІ), *Володимерь* (102,ІІ), *Чегирині* (341,І); у коренях дієслів: *блеснули* (77,І), *умерала* (92,І), *розлили* (48,ІІ), *оповела* (228,ІІ), *постенали* (103,ІІ), *пострежемоя* (103,ІІ); у коренях прикметників: *вешневый* (39,ІІ), *вешневими* (137,ІІ); у суфіксах *-учи*, *-ючи*, *-ячи*, *-вши* дієприслівників: *йдуче* (121,ІІ), *лягаюче* (121,ІІ), *узаявше* (127,ІІ), *тишуче* (294,ІІ), *озирнувшись* (127,ІІ), *задумавшись* (112,ІІ), *незводяче* (113,ІІ), *сказавше* (139,ІІ); у закінченні дієслів III ос. одн. майбутнього часу: *лазитеме* (69,ІІ), *небачитеме* (109,ІІ); у кінці прислівників: *ніколе* (107,ІІ), *всюде* (110,ІІ). Але у переважній більшості випадків ненаголошений [и] передається літерою и: у друкованих джерелах: *приспало* (5,К), *вешневый* (7,К), *дожидася* (13,Б); у рукописах: *тихенько* (3,І), *позичас* (3,І), *высокий* (5,І), *некидайте* (1,ІІ), *умирае* (28,ІІ), *дивувати* (148,ІІ), *кричатьме* (124,ІІ) та ін. Ця вимовна особливість уже фіксувалася в літературі. Ненаголошений [и] іноді передається літерою e у словнику П. П. Білецького-Носенка: *вешнякь*

(74), у творах П. Куліша: *задзвонемо* (19, №1,1862). У Т. Г. Шевченка ця норма знайшла послідовніше відбиття на письмі, ніж у його попередників. Слід зазначити й те, що Т. Г. Шевченко у «Більшій книжці» вносить правки: *преблуда* (5,І) і *приблуда* (33,ІІ), *пребрались* (65,І) і *прибрались* (29,ІІ), тобто у рукописах 1847-1850 рр. певне фонетичне явище знаходить ширше відбиття.

Відповідно до вимови ненаголошеного [o] перед складом з наголошеним [y] в досліджуваних джерелах єдиний раз фіксується на письмі літера o: у друкованих матеріалах: *голубонько* (36,К), *голубчики* (60,К), *голубка* (75,К), *кожухъ* (32,Б); у рукописах: *голубити* (1,І), *зозуленька* (324,І), *голубко* (103,ІІ), *зозуленько* (150,ІІ). Отже, у Т. Г. Шевченка вперше відбито цю особливість вимови, оскільки написання відповідного типу не простежується у його попередників.

У творах Т. Г. Шевченка засвідчено паралельне вживання на письмі варіантів суфікса *-ува-* та *-ова-*: у друкованих джерелах: *руйновали* (17,К), *кановалы* (99,К), *рятоваты* (110,К), *побудовали* (18,Б), *шановати* (25,Б), але *ночувати* (76,К), *дивувала* (78,К); у рукописах: *сумовати* (15,І), *дивовала* (79,І), *годовати* (38,ІІ), *муровать* (232,ІІ), *будовати* (47,ІІ), *виришувати* (57,ІІ), *муштровати* (59,ІІ), але *годувавъ* (10,І), *годувала* (65,І), *зимувати* (73,І), *мордувалася* (38,ІІ), *дивувати* (148,ІІ), *шинкувати* (161,ІІ), *будувати* (146,ІІ), *шинкувать* (140,ІІ), *ночувати* (154,ІІ), *хозяйнувати* (160,ІІ), *шанувати* (59,ІІ), *помандрувала* (69,ІІ). Дані нашого дослідження переконують, що у рукописах «Більшої книжки» літера o на місці o в суфіксі *-ова-* зустрічається частіше. Передача на письмі цієї вимовної особливості зрідка фіксується у тлумачному словнику П. П. Білецького-Носенка: *дякувавъ* (34), але *вередовали* (72), послідовно засвідчено *-ува-* у П. Куліша: *отаманувати* (36, №2,1862) [14:116]. У творах Т. Г. Шевченка суфікс *-ува-* вживається у переважній більшості випадків. Б. Кобилянський вважає, що паралельна фіксація суфікса *-ува-* і *-ова-* свідчить про звукову неусталеність цього суфікса [7:15]. А. А. Москаленко припускає, що дієслова із суфіксом *-ува-* поширилися у XIX столітті [11:30] але, за спостереженням В. Передрієнка, до половини XIX століття у східноукраїнських письменників переважав суфікс *-ова-* [14:116].

Традиція передачі на письмі [ри], [ли] у відкритих складах між приголосними засвідчена у Т. Г. Шевченка: 1) у друкованих джерелах: *чорнобривы* (23,К); у рукописах: *гриміли* (421,І), *чорнобривки* (102,І), *чорнобривого* (385,І), *чорнобрива* (12,ІІ), *криницю* (200,ІІ), *перехристив-*

шись (178,II), але *кровави* (112,I), *блеснути* (77,I), *охрестила* (27,II). У I половині XIX ст. не було послідовності у передачі на письмі сполучень [ри] та [ли] у відкритому складі: в «Енеїді» І. Котляревського: *дрожавь* (12,III), у граматиці О. Павловського: *блыскавка* (26), в альманасі «Русалка Дністрова»: *блищали* (72), у словнику П. П. Білецького-Носенка знаходимо *гримати* (106), але *кревь* (196). О. Синявський зазначав, що у словах типу *охрестила* [е] вживається замість ненаголошеного [и], у словах типу *дрожавь* відчувається вплив російської мови [18:108].

У творах Т. Г. Шевченка в основному підтверджується уже ustalена в українській мові фонетична риса — вживання о, е після шиплячих: літера о засвідчується перед твердим приголосним, перед складом з [и], [а], [о]: *чорный* (8,К), *жонатый* (7,К), *чорнявого* (50,К), *шовкомь* (9,II), *чорнобрива* (12,II), *ремотки* (63,II), *учора* (253,II), *чоловись* (25,Б), але *чёрнобривы* (24,К), *человись* (37,І), *челомь* (213,II); літера е — перед складом з [о], [и], [і], перед м'яким приголосним: *червонила* (92,К), *пшеницю* (104,І), *черныци* (21,І), *ченьци* (51,І), *кишеню* (243,II).

Префікс [з-] перед глухими приголосними передається у досліджуваних джерелах літерою с, іноді літерою з у рукописах: *спытають* (24,К), *сховатьсь* (37,К), *спеклося* (13,І), *сходить* (17,І), *склькае* (16,І), *схаменувся* (10,II), *спочивае* (13,II), *ссунувся* (249,II), *стырае* (111,II), *спадае* (15,Б), *сповидайтесь* (236Б), *стихати* (25,Б), але *зкликали* (341,І), *зтиха* (105,II). Факти свідчать, що послідовно префікс [з] передається літерою с перед буквами: ц, х, с, перед буквами: т, к — передається варіативно. Перед буквами на позначення глухих свистячих та шиплячих вживається тільки літера с: *ссунувся* (249), *счулася* (25,К), *несчулась* (90,І), *счудять* (219,II), *счулась* (406,І). Зрідка префікс с- вжитий перед дзвінким: *сбіралася* (108,К), *сбірались* (256,II), *сбиглись* (15,II). У писемній практиці того часу не було чіткого правила правопису префікса з-: він фіксувався то згідно з вимовою як [з] чи [с], то за традицією — літерою с. У граматиці О. Павловського послідовно вживається літера с на позначення префікса з- перед глухими [к], [п], [х]: *сподобавь* (59), у П. П. Білецького-Носенка — варіативна передача: *зпитати*, *спитати*. У творах П. Куліша перед [к], [п],[х] вживається тільки літера с: *сходячись* (86,№9,1861), але перед кореневим [с] вживається літера з: *зсікти* (48, №1, 1862). У Т. Г. Шевченка у переважній більшості прикладів перед глухими приголосними [к], [х], [п], [т], [с], [ч] представлена літера с.

Становить інтерес вживання прийменника *сѣ, зѣ*. Перед словами з

початковим глухим приголосним вживається то *сѣ*, то *зѣ*: *зѣ хаты* (105,II), *сѣ хвастовскимь* (45,II), *зѣ тобою* (107,II), *сѣ тобою* (151,II), *зѣ препоганымь* (146,II), *сѣ похмільли* (230, II), *сѣ цыми* (103,II), *зѣ циганами* (71,І), *сѣ калиною* (72,II), *зѣ киргизами* (1,І). Варіантне вживання *зѣ* простежується й перед буквами на позначення шиплячих і свистячих: *сѣ шумомь* (102,II), *сѣ часами* (136,II), *зѣ чумаками* (195,II), *зѣ шинкарками* (50,II), *зѣ шляху* (261,II), *зѣ собою* (31,І), *зѣ святого* (108,II), *сѣ святым* (111,II), *зѣ собаками* (152,II), *сѣ собою* (175,176,II), *сѣ своєю* (176,II). Отже, якоїсь закономірності у вживанні *сѣ, зѣ*, тобто в їх залежності від наступного приголосного, в рукописах не встановлено. Зіставляючи матеріал «Малої книжки» і «Більшої книжки», приходимо до висновку: у «Більшій книжці» досліджуваний прийменник передається літерою с частіше. У цьому переконують нас і дані, отримані при зіставленні окремих творів: «Думи мої»: *зѣ тобою* (61) і *сѣ тобою* (5,II), «Село! і серце одпочине»: *зѣ тобою* (7,І) і *сѣ тобою* (8,II).

Українській орфоєпії властива варіантна вимова префікса роз-. Варіантна вимова префікса [роз-] представлена у творах Т. Г. Шевченка перед глухими [к], [п]: у друкованих джерелах: *розказуй* (37,К), і *розказаты* (86,К), *роститаю* (45,К), *росплелы* (16,Б); у рукописних: *розкази* (3,І), *розказать* (105,І), *роспустила* (17,II) і *розкази* (194,II), *розказали* (105,II), *розпустила* (3,І). Послідовно перед глухими [т], [ц] і [ч] вживається префікс *рос-*: *росцвітае* (107,К), *ростилалася* (128,II), *ростопило* (210,II), *ростерь* (314,II), *росцвітае* (27,II), *росцвіла* (247,II), *росчиняють* (177,II;247,II). Перед кореневим [х] засвідчується префікс *роз-*: *розходивсь* (262,II), *розхристані* (179,І). Заслугує на увагу слово *розтелився* (306,II), де відбувається не тільки оглушення префікса *роз-* перед кореневим [с], а й стягнення. Але у досліджуваному матеріалі у відповідній позиції наявний і префікс *роз-*: *розтелився* (310,І). З усіх аналізованих джерел Т. Г. Шевченка найпослідовніше префікс *роз-* з оглушенням кінцевого, що передається літерою с, представлено у рукописах «Більшої книжки». У переважній більшості випадків засвідчене написання *роз-* у словнику П. П. Білецького-Носенка: *розказь* (315), але є й *ростучий* (317). У працях П. Куліша *роз-* передається тільки у слові *розширяє* (38,№1,1862), в інших випадках послідовно представлено написання *рос-*: *роспускають* (59, № 2, 1862). Писемна практика видатних майстрів слова I половини XIX століття є надійним обґрунтуванням сучасної варіантної вимови префікса *роз-* як [роз-] і [рос-].

Попередня традиція до збереження на письмі букви з у префіксі *без-* дотримана у творах Т. Г. Шевченка: *безталання* (53,І), *беззаконіє*

(210,II), *безталанья* (21,II), *безсмертнихъ* (229,II), *беззаконныхъ* (16,Б), *безпечно* (24,Б). Послідовно вживається літера *з* для передачі дзвінкого [з] у префіксі без у словнику П. П. Білецького-Носенка: *безпалець* (53), у творах П. Куліша: *безхлібья* (29, №11-12, 1861).

У кінці слова у досліджуваних джерелах вживаються букви, що позначають дзвінкий: у друкованих джерелах: *назадъ* (38,К), *ворогъ* (103,К), *Господь* (14,Б), *Богъ* (14,Б), у рукописах: *голодь* (11,І), *острыгъ* (62,І), *лигъ* (66,І), *судъ* (32,II), *обидъ* (231,II), *ворогъ* (120,II), *Богъ* (5,II), але *архистратихъ* (176,II). Послідовно дзвінкий приголосний у кінці слова передається відповідними буквами у П. П. Білецького-Носенка: *бибъ* (54), у творах П. Куліша: *дідъ* (29, №3, 1862). Отже, у Т. Г. Шевченка і його попередників традиція передачі дзвінкості у кінці слова характеризується великою стійкістю.

У творах Т. Г. Шевченка дотримана традиція передачі на письмі дзвінких приголосних перед глухими: у «Кобзарі»- *тяжко* (17,К), *ягідку* (34,К), *дружки* (77,К); у рукописах — на межі кореня й суфікса: *тяжко* (23,І), *гладкому* (5,І), *гадки* (59,І), *парубки* (126,II), *голубки* (151,II), *стерегти* (176,II), *свидки* (200,II), *важко* (269,II); на межі префікса й кореня: *обступили* (112,II), *одпустили* (174,II). Послідовно простежуються букви на позначення дзвінкого перед глухими приголосними в альманасі «Русалка Дністрова» — *солодким* (19), у словнику П. П. Білецького-Носенка: *дорізка* (122), у П. Куліша: *предки* (34, № 9, 1861).

Отже, писемна практика досліджуваних джерел вказує на стійкість традиції при передачі на письмі дзвінких у кінці слова і перед глухими. У переважній більшості випадків у префіксі *од-* у творах Т. Г. Шевченка фіксується літера, що позначає дзвінкий приголосний [д]: *одсуне* (28,К), *одпочине* (49,К), *одиурався* (59,К), *одпочине* (4,І), *одцивила* (35,І), *одпустила* (381,І), *одчинивъ* (390,І), *одпустили* (174,II), *одставкою* (198,II), *одхожають* (19,II), але зрідка *отхожають* (17,І), *откупля* (20,Б). Проте перед дзвінким приголосним [д], іноді й [ж] наявний префікс *от-*: *отдала* (23,І), *отдадутъ* (190,І), *отдасте* (136,II), *отдадутъ* (109,II), *отдаваты* (28,Б), *отжєне* (384,II), тільки поодинокі приклади з літерою *д*: *оддавала* (73,І), *оддмыкає* (384,II). Збереження дзвінкого [д] чітко відбите на письмі в граматиці О. Павловського: *одкарабкуюся* (48), у тлумачному словнику П. П. Білецького-Носенка: *одповідь* (259), у творах П. Куліша: *одплати* (11, №11-12, 1861). Однак сьогодні, за даними експериментального дослідження Л. І. Прокопової та Н. І. Тоцької, абсолютно переважаючим є оглушення [д] у префіксі *од-* перед глухими приголосними [16:24].

У Т. Г. Шевченка чітко представлено евфонічне чергування [у] — [ў], [і] — [ї]: *навчить* (124,II), *свою країну* (108,II), *Україна плаче* (110,II), *у вдови* (196,II), *жить в України* (68,II), *удень* (69,II); *Несе додому свого Йвана* (131,II), *Ивана отруили* (143,II), *над Ивановъ* (143,II). Тобто вживання у, і після приголосного, перед приголосним, в позиції між приголосними і навпаки вживання в, й після голосного, в позиції між голосними, що є чергуванням [у] — [ў], [і] — [ї], надійно обґрунтовує відповідні орфоепічні норми сучасної української літературної мови.

Твори Т. Г. Шевченка засвідчують передачу на письмі м'якого [р'] в непрямих відмінках іменників чоловічого роду II відміни: *косаря* (80,II), *льщаря* (169,II), *царя* (171,II), *сподаря* (213,II). Асиміляція за м'якістю простежується у словах: *паньскої* (88,II), *людьски* (94,II), *не-людьська* (204,II), *остатьню* (81,II). Рукописи Т. Шевченка засвідчують написання *д* перед приголосними без *ь*: *билие* (88,II; 127,II), *сиделце* (125,II), *генералишою* (171,II; 172,II), *божевилна* (229,І), *билие* (257,І), *мельникъ* (345,І). Паралельно з ними поширені й написання з *ль*: *невольниками* (128,II; 129,II), *генеральшою* (379,І). О. Синявський вважав, що «буквою *д* (без *ь* після неї) перед приголосним Т. Г. Шевченко передавав палатальний звук л, поширений у ряді говорів української мови, зокрема в деяких місцевостях середнього Наддніпров'я» [19:14-15]. Приголосний [н] перед шиплячими подається літерою *д* без *ь*: *найменший* (73,II), *Гетманщину* (99,II), перед свистячим фіксується літера *д* по-різному: *враньци* (19,І) і *вранци* (15,II), *соньця* (34,І; 35,І), *ураньци* (33,І), *ченьци* (50,II). Матеріал «Малої книжки» засвідчує передачу м'якості на письмі послідовніше, ніж «Більшої книжки». Т. Г. Шевченко передає м'яку вимову приголосного [ц']: *місяця* (22,Б), *місяць* (79,К), *палець* (66,І), *пшеницю* (104,І), *місяць* (101,І), *хлибець* (11,II), *чернець* (51,II), *ченьци* (51,II), *місяць* (13,II). У рукописах іноді передається пом'якшена вимова довгих шиплячих: *Запорожсья* (330,І; 198,II), *запорожсья* (98,І), *клочьямъ* (29,II). Дотримуючись фонетичного принципу, Т. Г. Шевченко послідовно передає тверду вимову губних: *симъ* (322,І), *любовъ* (224,II), *голубъ* (42,II). Таким чином, Т. Г. Шевченко послідовно передає твердість губних, м'якість [ц'], [р'], іноді — пом'якшену вимову довгих шиплячих.

Асиміляція свистячого перед шиплячим майже не фіксується Т. Г. Шевченком: *счулася* (25,К), *несчулась* (90,І), *близченько* (170,II), *росчиняють* (170,II), *счудять* (219,II), *росжєврївся* (250,II), *безчестя* (284,II), *брязчить* (303,II). Але — *близченько* (61,І), *Волощині* (26,II),

Туреччині (26,II). У попередників Т. Г. Шевченка частково трапляються випадки, коли передавалась вимова свистячого перед шиплячим як шиплячого: у граматиці О. Павловського: рожжалувався (83), у словнику П. П. Білецького-Носенка: *дзижчати* (115). Не передавав на письмі цієї асиміляції й П. Куліш: *розживайся* (45, №2, 1862).

Зрідка фіксується у досліджуваних джерелах вимова шиплячого [ж] перед свистячим як свистячого внаслідок асиміляції за місцем творення. Очевидно, ця вимова була різною, тому засвідчуються паралельні написання: *Запорожци* (99,К; 331,І; 16,II), *запорозци* (45,II; 47,II). У «Більшій книжці» зустрічаємо передачу на письмі вимови [ш] перед [с] як [с]: *птаства* (235,II). Не засвідчується на письмі дана асиміляція в «Енеїді» І. Котляревського: *жижжич* (8,III), у словнику П. П. Білецького-Носенка: *запорожській* (147). Але яскраво представлена ця вимовна особливість у П. Куліша: *запорозці* (3, №11-12, 1861), *запорозцямь* (5, №11-12, 1861), *книзці* (157, №1, 1862).

Абсолютно послідовно передається у Т. Г. Шевченка асиміляція шиплячого [ш] наступним м'яким свистячим [с']: вимова [шс'] як [с'] передається буквою *с* або двома буквами — *сс*: *смієся* (393,І), *радися* (393,І), *згнуццася* (311,І; 143,II), *сховаєся* (250,II), *вернеся* (163,II), *росиплєся* (283,II), *пидкрадеся* (309,II). Вимова [чц'] як [ц'] передається двома літерами *щц* або однією — *ц*: *вкупоци* (33,І), *хатиноци* (73,І), *колицоци* (267,II), *ріци* (267,II), *купоци* (272,II). Індивідуальний правопис Т. Шевченка і тогочасна видавнича практика відрізняються: У «Кобзарі» Т. Шевченка знаходимо: *подиєся* (28), *умнешся* (49), у «Букварі південноруським 1861 року» *не вернешся* (26). У друкованих працях виявлено таке написання, яке відповідало певній правописній системі, прийнятій видавництвом. Приклади вимови [чц'] як [ц'] у «Букварі південноруським 1861 року» Т. Г. Шевченка відсутні, а в «Кобзарі» зафіксовано: *хатиноци* (27), *святотци* (147). Напевне, це явище не відбиває особливостей розмовної мови, а зумовлене лише складністю орфограми. Асиміляція шиплячого перед свистячим закріплена у граматиці О. Павловського: *печуроцьці* (82), *прєсься* (91), у творах П. Куліша: *ріци* (2, №11-12, 1861), *довідаєся* (57, №1, 1862).

Асиміляція твердого приголосного [т] за місцем і способом творення [тч] - [чч] - [ч] заслуговує на увагу. У рукописах: *квичала* (43,І), *заквичала* (229,І), *заквичальсь* (86,І), *квичалась* (27,II), *квичаты* (101,II), *квичану* (69,II), але *заквитчане* (294,І), *заквітчай* (250,II). Переконливого спостереження над асиміляцією [т] за місцем і способом творення у «Кобзарі» (1840) і «Букварі південноруським 1861 року»

Т. Г. Шевченка зробити не можна, оскільки наявний тільки один приклад у «Кобзарі»: *безбачченкомь*. У «Букварі південноруським 1861 року» зустрічаємо єдине написання матчина (18), що не свідчить про вимову. Попередники Т. Г. Шевченка вживали зрідка написання, у яких передавалась на письмі асиміляція [т] за місцем і способом творення, зокрема у П. П. Білецького-Носенка: *чесніоче* (388), у П. Куліша: *квичали* (31, №11, 1862). В основному ця вимова фіксується у похідних словах від квітка. Отже, написання типу квічати спирається у Шевченкових творах на діалектну основу, сучасна українська літературна мова теж знає асиміляцію в групі приголосних [тч], але орфоепічною нормою для неї є вимова не стягненого, а подовженого [ч]: [кв'іччати] [5:60].

У досліджуваних джерелах у дієслівних формах фіксується: *моляця* (1,І), *гойдаюця* (3,І), *дивця* (17,І), *пасуця* (31,І), *дієця* (5,II), *сміюця* (22,II), *здаєця* (29,II), *прибереєця* (199,II), *вернеєця* (49,II), але *дивитця* (247,II), *радуєця* (213,II), *мольтця* (32,Б), *святитця* (16,Б), тобто вимова [т] перед [ц'] як свистячого частіше фіксується на письмі. Етимологічне *-ться* засвідчено як [тц'] у творах П. Куліша: *зовєтця* (53, №9, 1861), як *-тєя* (крім єдиного випадку *розлієєця* (65) в альманасі «Русалка Дністрова»). І тільки О. Павловський етимологічне *-ться* передавав послідовно як [ц'ц'а]: *быцьця*.

Не передається у досліджуваних джерелах африкатизація [д], [д'] перед наступним свистячим: *людською* (53,І), *людськимь* (102,І), *людскою* (21,II), *людьски* (99,II), *людьска* (204,II), *людського* (92,II), але єдиним прикладом засвідчується асиміляція [т] + [с'] = [ц']: *солдацьке* (40,І). Ця особливість вимови не передається у попередників, починаючи від І. Котляревського: *людськіє* (26,III), у словнику П. Білецького-Носенка: *людськость* (215), у творах П. Куліша: *людскую* (108, №9, 1861).

Подовжена вимова м'яких зубних і напівпом'якшених, якщо вони стоять між двома голосними, знаходить підтвердження у Т. Г. Шевченка: *возлиєся* (61,К), *зильячка* (78,К), *гильли* (13,І), *багатьтя* (54,І), *кlochчямь* (65,І), *попидтньню* (69,І), *зараньне* (110,II), *ропнутти* (133,II), *сміття* (224,II), *каменная* (26,Б). Але зустрічаємо: *попидтньню* (16,К), *коріня* (252,II), *ропнутє* (258,II). Подовжені приголосні мають тенденцію до скорочення, за даними дослідження Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької, і сьогодні.

Це було виявлено під час проведення спостереження над мовленням україномовних студентів [16:23].

Послідовно простежується написання такого типу у граматиці О. Павловського: *багатьтя* (7), зрідка — у тлумачному словнику П. Білецького-Носенка: *ришля* (313).

У рукописах Т. Г. Шевченка засвідчена передача на письмі довгих приголосних у наголошених суфіксах *-анн-*, *-енн-*: *утомлений* (212,II), *первозданный* (223,II), *прокаженна* (213,II), *огненная* (261,II; 263,II), *огненно* (209,II), *благословенная* (209,II).

Передається у Т. Г. Шевченка дисиміляція приголосних [чн] у ряді слів: *сердешна* (59,К), *рушниками* (76,К), *сердеиная* (11,І), *рушньки* (46,І), *рушньцю* (335,І), *мирошнька* (345,І), *рушниками* (101,II), *сердеина* (127,II), *рушньцю* (43,II). У словах типу *пнепорочная* (382,І), *непорочными* (113,II), *ручными* (219,II), *сердечный* (292,II), дисиміляція відсутня. У «Букварі» приклади відповідного явища не трапляються. Дисиміляція приголосних [чн] знаходить відбиття у «Грамматике» О. Павловського: *мырошнькъ* (46), написання *шн* зафіксоване в «Словнику» П. П. Білецького-Носенка: *рушникъ* (318), зрідка фіксується у П. Куліша: *рушниця* (47, №1, 1862). Але у творах Т. Г. Шевченка дисиміляція приголосних [чн] простежується послідовніше, ніж у його попередників, і відбувається у тих словах, в яких закріпилася сьогодні як орфоепічна і орфографічна норма.

Непослідовно передається у Т. Г. Шевченка спрощення в групах приголосних: 1) у рукописах: *серце* (4,І), *щастливий* (12,І), *серце* (88,І), *щастливимъ* (238,І), *серце* (6,II), *сонце* (9,II), *щастливій* (10,II), *щастливый* (98,II), *местника* (128,II), *честную* (209,II), *радостнымъ* (213,II), *щастлива* (280,II), *честна* (313,II); 2) у друкованих текстах: *серце* (10,К), *сердце* (58,К), *серцемъ* (13,Б), *честнымъ* (14,Б), *чесной* (15,Б), *праздникъ* (19,Б; 20,Б), *праздникъ* (27,Б), *несчастныхъ* (30,Б). Непослідовно передається спрощення у П. Білецького-Носенка: *пидвластный* (279), *серце* (325), у переважній більшості прикладів фіксується спрощення у П. Куліша: *чесне* (34, №2, 1862), але *користие* (83, № 9, 1861).

На позначення африката [дз] у творах Т. Г. Шевченка вживається буквосполучення *дз*: *дзвонять* (27,І), *зadzвонили* (421,І), *дзвонь* (421,І), *дзвіницею* (322,І), *подзвонь* (25,II), *дзвиници* (121,II), *zadzвонили* (177,II), *Дзвонковую* (51,II), *дзвиници* (52,II), але *кукурузы* (66,І; 30,II). Послідовно на позначення африката [дз] вживається буквосполучення *дз* у граматиці О. Павловського: *дзвонь* (33), у словнику П. Білецького-Носенка на позначення африката [дз] вживається — *дз* або *з*: *дзига* (114), але *кукураза* (199). М. А. Жовтобрюх зазначає, що африкат [дз] у слові *кукурудза* відсутній майже в усіх носіїв літературного мовлення.

Чергування [д] - [дж] у дієслівних формах досліджувані джерела не фіксують: 1) у рукописах: *похожае* (6,І), *сажае* (33,І), *сыжу* (56,І), *захожуся* (237,І), *сажу* (160,II), *выхожае* (177,II), *насажу* (309,II), *похожу* (309,II); 2) у друкованих текстах: *вийзжавъ* (24,Б), *выхожае* (25,Б), *прихожае* (26,Б), *похожае* (100,К). Не простежується чергування [д] - [дж] у граматиці О. Павловського: *наскужу* (56), у словнику П. Білецького-Носенка: *нагорожати* (235). В альманасі «Русалка Дністрова» дане чергування абсолютно послідовно передається на письмі: *похофати* (22). М. А. Жовтобрюх вважає, що оскільки африкат [дж] не властивий говірці села Шевченкового Звенигородського району, то, можливо, й пояснюється те, що Т. Г. Шевченко відповідно до [дж] послідовно писав *ж* [5:58]. Африкат [дж], за спостереженням Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької, переходить у звичайний фрикативний в мовленні студентів сьогодні [16:23].

Наведений фактичний матеріал дає підстави зробити такі висновки.

1) Ненаголошений [е] позначається літерою *e* і перед наголошеним [и], [у], [о], [е], [а] у префіксах, коренях іменників, дієслів, прикметників, займенників, у суфіксі *-ен-* іменників, дієприкметників, у суфіксі *-ечк-* іменників, у закінченні дієслів II особи однини. Ця вимовна особливість представлена у Т. Г. Шевченка послідовніше, ніж у його попередників.

2) Ненаголошений [и] позначається літерою *e* у префіксі *при-*, у коренях іменників, дієслів, прикметників, у суфіксах *-учи-*, *-ючи-*, *вщи* дієприслівників, у закінченні дієслів III особи однини майбутнього часу. Ця вимовна риса знаходить ширше відбиття у рукописах «Малої книжки».

3) Ненаголошений [о] передається літерою *o* у єдиний раз у «Більшій книжці». Ця вимовна особливість передана лише Т. Г. Шевченком, адже у його попередників не фіксується.

4) Паралельно вживаються на письмі варіанти суфікса *-ова-* та *-ова-*. Літера *u* на місці *o* в суфіксі *-ова-* частіше зустрічається у рукописах «Більшої книжки».

5) Префікс *з-* оглушується послідовно перед глухими *ц, х, с, ч*, перед буквами *т, к* - передається варіативно.

6) Прийменник *з* перед глухими приголосними передається літерами *z* і *c*, однак у рукописах 1847-1860 рр. літера *c* вживається частіше.

7) Префікс *роз-* у аналізованих джерелах передається варіативно.

8) Послідовно фіксується літера *z* у префіксі *без-*.

9) Збережена традиція передачі на письмі дзвінких приголосних у кінці слова й перед глухими (за винятком слова *архистратихъ*).

10) Префікс од- часто оглушується й передається літерою д, особливо перед кореневим [д].

11) Чітко представлене у рукописах евфонічне чергування [у] - [ў], [і] - [ї].

12) У рукописах фіксується асиміляція за м'якістю, м'якість [р'] в імениниках чоловічого роду II відміни, твердість губних, м'якість [ц'], але непослідовно передано м'якість [л'], [н'].

13) Зрідка засвідчена на письмі асиміляція шиплячого перед свистячим і асиміляція свистячого перед шиплячим.

14) Послідовно передається асиміляція [шс'], [щц'] у рукописах.

15) Послідовно передається африкатизація [т'с'] як [ц'] в "Малій книжці", інколи у «Букварі», у переважній більшості випадків засвідчена ця вимовна особливість у "Більшій книжці".

16) Африкатизація [д], [д'] перед свистячим не знаходить відбиття на письмі у творах Т. Г. Шевченка, однак зустрічається африкатизація [т'] перед [с'] - [ц'] (солдацьке).

17) Послідовно фіксується подвоєння приголосних у «Малій книжці», зрідка у «Кобзарі», «Більшій книжці». У рукописах 1847-1860 рр. передається подвоєння приголосних у наголошених суфіксах -анн-, -енн-.

18) Дисиміляція приголосних [чн] передається послідовно в окремих словах у «Кобзарі», у рукописах.

19) Спрощення в групах приголосних досліджувані джерела відбивають непослідовно.

20) На позначення африката [дз] у рукописах вживається буквосполучення дз (за винятком слова кукуруза).

З усіх аналізованих джерел Т. Г. Шевченка особливості народної вимови найповніше фіксуються у рукописах, зокрема у «Більшій книжці» 1847-1860 рр. послідовніше фіксується передача на письмі вимови префікса роз-, прийменника з, суфікса -ува-, ненаголошеного [о], свистячого перед шиплячим, у «Малій книжці» 1847-1850 рр. знаходить ширше відбиття передача на письмі ненаголошеного [и], м'якого [н'].

У досліджуваних джерелах Т. Г. Шевченка знайшли широке відбиття майже всі орфоепічні норми сучасної української літературної мови. Деякі незначні відхилення сучасних орфоепічних норм від фіксованих Т. Шевченком пояснюються традицією письма, неусталеністю вимови. Наведені факти ще раз підкреслюють визначне місце Т. Г. Шевченка в історичному процесі формування й розвитку української національної літературної мови.

Література

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. Підготовка до видання В. В. Німчука / Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1966.
2. Білодід І. К. Вибрані праці: В 3 т. — К., 1986. — Т. 2.
3. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. — К., 1956.
4. Дзира Я. Козацький правопис поета // Літ. Україна. — 1994, 10 березня.
5. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка // Мовознавство. Наук. зап. — К., 1962. — Т. 17.
6. Жовтобрюх М. А. Приголосні в українському усному літературному мовленні // Закономірності усного літературного мовлення. — К., 1965.
7. Кобилянський Б. В. Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. — Львів, 1971.
8. Котляревський І. Енеїда на малоросійській мові перелицьована І. Котляревським: Ч. 1-3 / Иждивенієм М. Парпури. — СПб, 1798.
9. Курс історії української літературної мови / За ред. Білодіда І. К. — К. 1958. — Т. 1.
10. Медведєв Ф. П. Т. Г. Шевченко — основоположник сучасної української літературної мови // Вісник Харк. ун-ту. — 1965. — № 7. — Вип. 1.
11. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоруської і української мови. — Одеса, 1960.
12. Основа. Южно-русский литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861-1862.
13. Павловський О. Грамматика малоросійскаго нарѣчя. — СПб., 1818.
14. Передієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. — К., 1979.
15. Площ П. П. Історія української мови. — К., 1871.
16. Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді // Мовознавство. — 1990. — № 3.
17. Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. — К., 1950.
18. Синявський О. Дещо про Шевченкову мову. Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови // Україна. — К., 1925. — Кн. 1-2.
19. Синявський О. Елементи Шевченкової мови, їх походження і значення // Культура слова. — Х.; К., 1931. — Зб. 1.
20. Цілуйко К. К. Місце правописної практики Т. Г. Шевченка в історії українського правопису // Мовознавство. Наук. зап. — К., 1962. — Т. 17.
21. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Азтографи поезій 1847-1860 рр. — К., 1989.
22. Шевченко Т. Г. Букварь южнорусской. — СПб.: Въ печати Рогенфельдена и К°, 1861. — 24 с. Фототип. вид. // Шевченко Т. Г. Буквар південноруський 1861 року. — К., 1991.
23. Шевченко Т. Г. Кобзарь Т. Шевченка. Факс. Вид. — СПб., 1840. — К., 1974.
24. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847-1860 рр. — К., 1989.

СТРУКТУРУВАННЯ ФСП КВАНТИТАТИВНОСТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Важливе значення у функціональній граматиці має встановлення структури функціонально-семантичних полів (далі ФСП). Мета даної наукової розвідки на підставі наших попередніх досліджень встановити структуру ФСП квантитативності в сучасній українській літературній мові.

Польова структура передбачає наявність центру (ядра), напівпериферії (проміжної зони) і периферії, що характеризується поступовим спадом ознак і властивостей від центру у напрямку до периферії. Вважають, що засадою такого структурування є явище асиметрії, насамперед, функціональної, мовної системи [7:169; 3:25; 2:53]. Отже, побудування ФСП квантитативності означає моделювання структури "центр — напівпериферія — периферія", що дозволить у подальших дослідженнях з'ясувати всі засоби вираження різних мовних рівнів.

За прийнятим у лінгвістиці розумінням ядро ФСП містить найтипівіші форми і значення, найбільш вживані моделі й форми, а периферія — нетипові форми і значення, маловживані моделі й форми [3:25].

Стисло подамо спочатку для орієнтації членування ФСП квантитативності на субполя, зони, підзони та функції. Усе поле квантитативності ми членуємо на два субполя — субполе рахованості та субполе нерахованості. До субполя рахованості належать дві зони — зона визначеної кількості та зона невизначеної кількості. Перша зона складається з підзони нумеральності та підзони сингулярності, своєю чергою, функції точної нумеральності і псевдонумеральності формують підзону нумеральності, а функції власне сингулярності та сукупності у розумінні І. Р. Домрачевої [див. про ФСК сукупності 4] — підзону сингулярності. Мультипліцитна і паукальна функції (функція неозначено великої кількості і функція неозначено малої кількості) формують підзону невизначеної кількості. Субполе нерахованості складається з функціонально-семантичної категорії (далі ФСК) збірності та зон вимірності, нерахованої вимірної сукупності та опосередкованої сукупності.

Розгляд структури ФСП квантитативності розпочнемо з окремих підзон і зон. Визначивши їх структуру, можна буде перейти до встановлення структури ФСП квантитативності в цілому.

В сучасній українській літературній мові ядром підзони нумеральності виступають числівники. Ми розташовуємо числівники у центрі підзони нумеральності, тому що вони вказують на всі найголовніші мовні позначення визначеної кількості, тобто є типовими формами для вираження нумеральності, охоплюючи як значення предметної, так і значення абстрактної кількості, сема нумеральності в них є не просто доміантною, а єдиною. Їм притаманний найвищий ступінь вживаності у порівнянні з іншими розрядами числівників. До напівпериферії підзони нумеральності відносимо дробові числівники, яким, на відміну від кількісних, властивий менший ступінь вживаності і вужчий розсяг поширеності. В побутовій розмовній практиці, зазвичай, можна натрапити лише на кілька вживаних дробових числівників, тоді як форми типу *одинадцять сто дев'яносто дев'ятих, тридцять одна сімдесят п'ять* трапляються надзвичайно рідко.

Сюди ж належать і числові (рахункові) іменники, які за значенням нагадують кількісні числівники, однак за граматичними показниками не є ними, про що детальніше йтиметься згодом.

Досить значною кількісно є периферія підзони нумеральності. Всі похідні від кількісних числівників та рахункових іменників слова містять сему нумеральності поруч із іншими семами. Це, насамперед, прикметники із значенням порядку при лічбі. Вони поєднують сему нумеральності з квалітативною семою порядковості. І досі нерідко їх неправильно зараховують до порядкових числівників. Це також інші прикметники, що містять сему нумеральності й утворені від числівників (напр. *подвійний, обопільний*). Сюди ж належать і подібні прикметники та дієслова, напр.: *по-п'яте, по трое, подвійно, подвоїти* і т.ін. До периферії підзони нумеральності ми віднесемо застарілі числові слова, напр. *копа, тузінь*.

Підзона сингулярності має таку структуру. У ядрі підзони знаходиться форма однини граматичної категорії (далі ГК) числа як така, що найпоследовніше і найактивніше репрезентує ідею однинності. Звичайно, йдеться не про всі форми однини, а лише про семантично непорожні, наповнені форми, які простиставлені відповідним формам множини, творячи, таким чином, ГК числа, чи, ширше, ФСК числа. Такими ж є лише форми однини на позначення рахованих предметів, об'єктів, явищ.

До ядра підзони сингулярності слід віднести і слово *один* у ролі різних частин мови (числівника, іменника, прикметника, займенника). Отже, ядро підзони сингулярності є граматично-лексичне. І хоч

лексичний сектор подано практично самим елементом *один*, він відіграє досить значну роль у функціонуванні.

До напівпериферії слід віднести словотвірний тип (далі СТ) із значенням однинності, типовим представником якого є СТ *S+-(ин)(а)*. Сюди ж належать і лексичні засоби, у яких сема однинності є домінантною, але не єдиною (наприклад, *соліст*), з випущенням лексем, укладених конотативними сематами.

І нарешті, до периферії підзони сингулярності можна віднести граматичні форми однини прикметників, дієприкметників, інших дієслів, а також лексичні засоби, у яких сема однинності є недомінантною (напр. *спілка, об'єднуватися, зв'язаний*). Всі випадки перетину підзони з іншими ФСП теж належать до периферії. Так, це стосується аспектуально-квантитативної функції однократності, що виражається СТ *V+-ну(ти)*, де — *V* — основа дієслова (*дзв'якнути, стрибнути*), а також зрідка іншими СТ — *втопити, удавити, уразити (в-+V_{нр})* [6:254]. До периферії підзони сингулярності належить також функція рахованої сукупності, що являє собою, власне, зону перетину сингулярності та плюральності. З одного боку, лексеми на зразок *нагромадити, родина, жмут, оберемок, корпорація, спільний* вказують на сему 'один' — з'єднати в одне ціле, одна родина, один жмут і т.д. З іншого боку, ці ж самі лексеми мають семи сукупності, тобто з'єднати в одне ціле можна лише багато елементів, одна родина складається з кількох членів, один жмут складають багато однотипних компонентів і т.д. Функція рахованої сукупності є периферійною, бо вона онтологічно несамодостатня, виявляючись лише когнітивною сутністю, а тому сема сукупності завжди лише супроводжує інші, домінантні семи.

Перейдемо до розгляду структури підзони плюральності. Центр цієї підзони складають форми множини ГК часу. Поруч із цим до центру слід долучити також особові займенники у формі множини, конкретно — предметно-особовий займенник *вони*, тому що, по-перше, опозицію однина/множина всередині парадигми мають тільки *він, вона, воно* — *вони*, де ГК числа виступає як словозмінна [5:95], по-друге, займенник *вони* охоплює як назви істот, так і назви неістот.

Особові ж займенники *ми, ви* належать до напівпериферії. На думку більшості дослідників, ці особові займенники не виражають "чисте" протиставлення за числом, *я* — *ми, ти* — *ви* не утворюють опозиції однина — множина і не можуть розглядатися як словоформи однієї лексеми, значення числа має тут суто синтаксичний характер [5:98]. Крім займенників *ми, ви* до напівпериферії належать деякі син-

таксичні конструкції, зазвичай з лексичним повтором: *з року в рік, день за днем, брат і сестра, він кличе й кличе, знову й знову, крок за кроком* і т.ін., а також деривати, утворені від СТ з формантами *багато-, мульти-, полі-*. У вищезазначених синтаксичних конструкціях сема множинності виступає разом із аспектуальними сематами повторюваності та ексцесивності.

Периферію підзони плюральності складають граматичні форми множини прикметників, дієприкметників та ін. дієслів, форми присвійних, питальних та відносних займенників (займенникових слів у іншій інтерпретації), партитивні множини, що позначають *plurality tantum* (*санчата, обценьки*), а також лексичні, граматичні та словотвірні засоби, у яких функції плюральності перетинаються з аспектуальністю: *випохкувати, перемиряти, пивати, позав'язувати* та ін. У цьому разі відбувається перетин плюральності з функціями кратності — ітеративністю, багатоактністю, дистрибутивністю тощо [див. 2:111, 119, 122].

Своєрідне місце у структуруванні займає підзона невизначеної кількості, що складається з двох функцій — мультипліцитності (невизначено великої кількості) та паукальності (невизначено малої кількості). Як справедливо вказує В. В. Акуленко, ця підзона має міжрівневий (міжзональний) характер і, як правило, становить собою перетини з іншими зонами (підзонами) [1:36]. Звичайно, тут теж можна виділити ядро, напівпериферію і периферію за ступенем виявлення домінантної ознаки. До ядра входять слова, що виступають основними семантичними конкретизаторами і не містять конотацій: *багато, велика кількість, чимало, багаточисленний, у великій (значній) кількості* (для функції мультипліцитності); *мало, небагато, нечисленний, у невеликій (незначній) кількості, (де)кілька, трохи* (для функції паукальності). До ядра підзони можна віднести і лексичні засоби з відповідною домінантною сематою, але обтяженою різними конотативними сематами, напр.: *багато-багато, величезна кількість, міради, багатенько* (мультипліцитна функція); *мало-мало, трішки, трішечки, невеличка кількість* (паукальна функція).

Напівпериферію підзони невизначеної кількості становлять насамперед лексичні засоби з вторинною сематою мультипліцитності чи паукальності, що формується внаслідок переносного вживання відповідних лексем. Причому такі вторинні семи супроводжуються додатковими сематами різного типу: *жменя, торба, гора, купя, вагон* і т.д. Напівпериферійним засобом слід вважати синтаксему S_1 (синтаксичний

іменник в орудному відмінку) зі вказівкою на функцію мультипліцитності з відтінком ітеративності: *десятками, сотнями, тисячами, кухлями, відрами, бочками, машинами, складами* і т.д.

На перетині з темпоральністю можуть виступати синтаксичні конструкції *на секунду, на секундочку, на хвилину, на хвилинку, на хвилиночку, на хвилю, на годину, на годинку, на годиночку, секунда, хвилина, година* і т. ін., вказуючи на часову паукальність. Сюди слід віднести також деякі ідіоми достатньо широкої семантики, напр. *їсти за трьох, кури не клюють, як гриби після дощу, під зав'язку* (мультипліцитна функція); *(як) кіт наплакав, з макове зерня* (паукальна функція).

До периферії підзони належать метафоричні лексичні засоби, у яких до сем мультипліцитності/паукальності додаються семи, характерні для інших підзон, зон, полів, напр.: *море задоволення* (квалітативність та інтенсивність). Велика кількість периферійних елементів — це фразеологізми з вузькою семантикою або такою, де семи мультипліцитності/паукальності є імовірнісними, тобто притаманні лише певному контексту, напр.: *заморити черв'яка* (про їжу), *жабі по коліна* (про воду), *для годиться, гріх і сміх* (паукальність), *за милу душу* (мультипліцитність) тощо.

Компактна і сильноцентрована ФСК збірності, центр якої становлять словотвірні засоби. Це СТ S+*-ство* (-*цтво*) — *студентство, козацтво*; S+*-н(я)* — *комашня, солдатня*; S+*-в(а)* — *братва, татарва*; S+*-от(а)* — *німота, свинота*; S+*-инн(я)* — *гарбузиння, кукурудзиння* тощо, де S — основа іменника. До напівпериферії слід віднести малопродуктивні і непродуктивні СТ, а також СТ іншомовного походження типу S+*-еч(а)* — *малеча*; S+*-вор(а)* — *дітвор*; S+*-ур(а)* — *апаратура*; S+*-арій* — *інструментарій* тощо.

Периферію ФСК збірності складають лексичні засоби, у яких перетинаються функції збірності з функціями невизначеної кількості, рахованої сукупності тощо. Це стосується таких конструкцій як *гурт людей, купа яблук, або зібрався натовп* і т.ін.

Зони вимірності та опосередкованої сукупності слабоцентровані, з нечітким розмежуванням на ядро й периферію. До зон вимірності та опосередкованої сукупності належать винятково лексичні засоби, про які вже йшлося вище.

З усього сказаного впливає така загальна картина структури ФСП квантитативності. Ядром усього ФСП квантитативності є ФСК числа, яку формують опозитивні підзони сингулярності — плуральності, а також підзона нумеральності. Підзона невизначеної кількості

становить напівпериферію ФСП квантитативності, до напівпериферії можна віднести також ФСК збірності субполя нерахованості, а інші зони цього субполя (вимірність, нерахована вимірна сукупність та опосередкована сукупність) становлять периферію ФСП квантитативності.

Література

1. Акуленко В. В. О выражении количества в семантике языка // Категория количества в современных европейских языках. — К., 1990. — С. 7-40.
2. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: Функціонально-ономасіологічний аспект: Дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук. — Одеса, 1998.
3. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка: Морфология. — М., 1986.
4. Домрачева І. Р. Функціонально-семантична категорія сукупності у сучасній українській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Запоріжжя, 1999.
5. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. — К., 1997.
6. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір // Словотвір сучасної української мови. — К., 1979.
7. Яковсон Р. К общему учению о падеже // Р. Яковсон. Избранные работы. — М., 1985. — С. 133-175.

НАШІ АВТОРИ

Баландіна Надія Францівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янського мовознавства Полтавського державного педагогічного інституту.

Бондар Олександр Іванович — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ОНУ.

Бронікова Світлана Анатоліївна — аспірантка кафедри української мови ОНУ.

Жаборюк Олена Анатоліївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри граматики англійської мови ОНУ.

Карпенко Юрій Олександрович — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ОНУ.

Ковалевська Тетяна Юріївна — кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови ОНУ.

Микитин Марія Львівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ.

Морозова Ірина Борисівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри граматики англійської мови ОНУ.

Мусій Валентина Борисівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської літератури ОНУ.

Сілін Василь Львович — доктор філологічних наук, професор кафедри германської філології ДніпрДУ.

Скляренко Олексій Михайлович — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Одеської державної академії холоду.

Скляренко Ольга Миколаївна — старший викладач кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів ОНУ.

Устюгова Людмила Михайлівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови УжДУ.

Федченко Марія Олександрівна — викладач кафедри іспанської філології ОНУ, аспірантка цієї кафедри.

Шевченко Неллі Григорівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри лексикології та стилістики англійської мови ОНУ.

ЗМІСТ

Ковалевська Т. Ю.

Поняття лінгвоментальності в україністичі:
витоки і перспективи 3

Жаборюк О. А.

“Емфатичне it” в сучасній англійській мові
та його граматична сутність 10

Бондар О. І.

Онтологічні категорії і функціонально-семантичні поля:
відображуваність, конститутивність, ізоморфність 17

Морозова І. Б.

Запитання як стимул вербального спілкування
(на матеріалі сучасної англійської мови) 27

Баландіна Н. Ф.

Перспективні шляхи аналізу чеських прагматичних кліше 33

Карпенко Ю. О.

Просліди доіндоевропейської оронії в Українських Карпатах 43

Сялін В. А.

К етимології німецького schatz і російського скот 53

Скляренко О. М., Скляренко О. М.

Складені ойконіми з інтерпозитивами 59

Устюгова Л. М.

Существительные с суф. -к(а), мотивированные глаголами
с полногласными и неполногласными корнями 65

Мусій В. Б.

Форми інтеграції тексту «Очерков бурсы» Н. Г. Помяловского 74

Fedchenko M. A.

Un enfoque psicolingüístico a la metáfora literaria 81

Шевченко Н. Г.

О лингвостилистическом аспекте публичного
выступления в курсе подготовки специалиста-филолога 91

Микитин М. Л.

Т. Г. Шевченко та становлення української орфоєпії 94

Бронікова С. А.

Структурування ФСП квантитативності
у сучасній українській літературній мові 108

Наші автори 114

54/404

Записки з загальної лінгвістики. Вип. 2: Збірник наукових
3-324 праць / Відп. ред. Ю. О. Карпенко. — Одеса: Астропринт,
2001. — 116 с.
ISBN 966-549-533-X.

3 4602000000-035 Без оголош.
549-2001

ББК 81.0я43
УДК 800(082)

Наукове видання

ЗАПИСКИ
З ЗАГАЛЬНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Випуск 2

Збірник наукових праць

Українською та російською мовами

Зав. редакцією Т. М. Забанова
Редактор Ж. Б. Мельниченко
Технічні редактори Р. М. Кучинська,
А. В. Павлюшко

Здано до набору 02.01.2001, Підписано до друку 15.03.2001. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 6,74.
Тираж 100 прим. Зам. № 543/2.

Видавництво і друкарня "Астропринт"
(Свідоцтво ДК № 132 від 28.07.2000 р.)
65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел.: (0482) 26-98-82, 26-96-82, 68-77-33.
www.astroprint.odessa.ua

кар. 1999г.

в. 2, 3, 4, 5

21
6018
в. 1
прим. в. 2

щ 10 я 43

зе